

Gode ord er bedre end guld
Ordsprog i perspektiv

Forsidebillede: Blind høne finder også et korn
Udkast til skulptur af Kit Kjærbye og Susanne Holck
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

Gode ord er bedre end guld

Ordsprog i perspektiv

redigeret af
Henrik Blicher

Udgivet i anledning af udstillingen: Den blinde høne - og andre ordsprog

RUNDETÅRN 1993

Antologi redigeret af mag.art. Henrik Blicher

Udstillingskoordination ved inspektør Jesper Vang Hansen

Antologien er udgivet på Rundetårns Forlag med økonomisk støtte fra Knud Højgaards Fond, Svend Grundtvig og Axel Olriks Fond, samt Lillian og Dan Finks Fond.

Udstillingen "Den blinde høne - og andre ordsprog" er skabt af Susanne Holck, Kit Kjærbye og Henrik Blicher

Udstillingen er finansieret af Rundetårn med økonomisk støtte fra Kulturministeriets Kulturfond, Kulturministeriet, Bikubenfonden samt Snedkermester Th. Topp og hustru Christiane Topps Legat. Der er desuden modtaget anden hjælp fra KOMPAN SALG-SERVICE A/S og DTI/Trætekniks Prototypeværksted

Tryk af antologi:

C.A. Backhausen ApS, Frederiksberg

Udgiver:

RUNDETÅRNS FORLAG

1150 København K

Tlf. 33 93 66 60

ISBN 87-88714-13-6

INDHOLDSFORTEGNELSE

FORORD af <i>Jesper Vang Hansen</i>	9
GODE ORD ER BEDRE END GULD	
Om ordsprogs art og brug. Af <i>Iver Kjær</i>	11
KÆMPER FALDER ALLE SEJRLØSE	
Et ordsprog og dets skæbne. Af <i>John Kousgård Sørensen</i>	19
DER GÅR IKKE MEGET UKAGLET FRA HØNERØV	
Om fyndig og folkelig tale. Af <i>Inge Lise Pedersen</i>	27
"SMAATING FRA FOLKEHUKOMMELSEN"	
Evald Tang Kristensen og den mundtlige folkepoesi. Af <i>Else Marie Kofod</i>	35
DEN OMVENDTE VERDEN. Et maleri af Pieter Bruegel	45
TRO ØRET MINDRE END ØJET	
Om middelalderens billedkunst og ordsprog. Af <i>Søren Peter Hansen</i>	51
FYND ER FIN! Af <i>Peder Skyum-Nielsen</i>	61
AT GØRE DYD AF NØDVENDIGHED. Af <i>Bertel Haarder</i>	65
SOM MAN RÅBER I SKOVEN FÅR MAN SVAR. Af <i>Per Højholt</i>	67
ALLE LIGNELSER HALTER. Af <i>Jan Lindhardt</i>	71
OM BIDRAGYDERNE	75

FORORD

I efteråret 1991 præsenterede de to billedkunstnere Susanne Holck og Kit Kjærbye mig for den vovede tanke, at ordsprog kunne danne udgangspunkt for en udstilling i Rundetårns Bibliotekssal. Ordsprog, som vi oftest bruger uden at skænke det en tanke, kunne blive til billeder og skulpturer. *Hvo intet vover intet vinder.*

Idéen begyndte efterhånden at tage form. Ikke alene skulle ordsprogene gives form og farve i udstillingsrummet; ordsprogenes omfattende kulturhistorie skulle have plads ved siden af de synliggjorte ordsprog. Til den ende blev mag.art. Henrik Blicher kontaktet.

Undervejs har udstillingsgruppen haft fornøjelse af at samarbejde med Iver Kjær, Det danske Sprog- og Litteraturselskab; Else Marie Kofod, Dansk Folkemindesamling; Kirsten Møller, Billedskolen i Ryesgade; Peder Skyum-Nielsen, Danmarks Lærerhøjskole foruden en hel del hjælpsomme institutioner.

For væsentlig støtte til udstillingen er der grund til at takke Kulturfonden, foruden Kulturministeriet, Bikubenfonden, Snedkermester Th. Topp og hustru Christiane Topps Legat og KOMPAN.

Foruden en udstilling har ordsprogene ved

denne lejlighed også fået sig en antologi, nærværende *Gode ord er bedre end guld*, som er blevet støttet af Svend Grundtvig og Axel Olriks Fond, Lillian og Dan Finks Fond samt Knud Højgaards Fond og redigeret af Henrik Blicher.

Et mindre publikation med gode ideer til, hvordan ordsprogene kan bruges i folkeskolefagene dansk og formning er ved samme lejlighed blevet sammensat af Susanne Holck og Kit Kjærbye.

Efter omtrent to måneder i Rundetårns Bibliotekssal er det tanken, at udstillingen skal rundt i landet.

Tak til alle antologiens bidragydere. Tak til de tre hovedkræfter - Susanne Holck, Kit Kjærbye og Henrik Blicher - for deres ihærdige indsats for at realisere denne udstilling, som jeg tror vil vække opmærksomhed. Emnet er ældgammelt, men måden at præsentere det på er ny.

Rundetårn 18. Februar 1993

Jesper Vang Hansen

GODE ORD ER BEDRE END GULD

Om ordsprogs art og brug

Af Iver Kjær

Optakt

Den myndigt konstaterende sætning, der har givet titel til den foreliggende bog og overtitel til denne korte fremstilling af emnet, er valgt fordi den i sig selv må bestemmes som et ordsprog, og fordi den på tilsyneladende uimodsigelig vis, udtrykker, at ordsprogene er særdeles værdifulde. Det er nemlig de to omfattende spørgsmål: hvad er ordsprog, og hvad har i den danske skriftlige tradition været ordsprogenes værdi og funktion, som skal søges besvaret på de få sider, der her er til rådighed.

Hvad er ordsprog?

Hos de lærde, som siden oldtiden har samlet og studeret ordsprog, kan der findes næsten lige så mange definitioner af ordsprog, som der er kloge hoveder, der har arbejdet med problemet. Mange har ment at kunne gøre det bedre end forgængerne, og ingen har endnu været i stand til at opstille den endegyldige og alment accepterede definition, sammenholdt med hvilken det kan afgøres, om en given sproglig størrelse er et ordsprog eller ej.

Det 20. århundredes lærdeste og kløgtigste ordsprogsforsker, amerikaneren Archer Taylor, konkluderede i 1931 sine omfattende

og nuancerede overvejelser af definitionsproblemet med den overraskende enkle og kategoriske sætning: "definitionen af et ordsprog er for vanskelig til at forehavendet kan betale sig."

Taylor er ikke den første, der har resigneret over for dette definitionsproblem. Allerede N.F.S. Grundtvig, der arbejdede originalt og indsigtfuldt med ordsprog, erklærede i 1819: hvad ordsprog er, "det skal man ei spørge Bøger men Bønder om." Og studerede man ordsprog ikke efter den mundtlige tradition men efter skiftende tiders håndskrevne og trykte samlinger, kunne man på samme jordnære måde hævde: de, som har lavet ordsprogssamlingerne, har opfattet de indsamlede sproglige størrelser som ordsprog, altså er de ordsprog.

Men heldigvis er de mere analytiske definitionsovervejelser ikke ophørt. De traditionelle definitionselementer er af forskerne blevet sorteret og sammenstillet på en ny måde, og nye elementer er kommet til. Skulle jeg i dag vove at trods de erfarne gamles advarsler og forsøge en ny ordsprogsdefinition, bliver resultatet som følger:

Ved et ordsprog forstås en udbredt anonym

sætning, som har fast og prægnant, ofte billedlig, form, og som med tilsyneladende almen gyldighed udtrykker en bestemt forklaring eller vurdering af en given menneskelig situation.

En diskussion af denne definitions enkelte elementer kan belyse nogle af vanskelighederne og forhåbentlig bidrage til en afgrænsning og forståelse af ordsprogsgenren:

At et ordsprog er en *sætning* betyder, at størrelser, der er mindre eller større end en enkelt sætning, falder uden for denne definition. Til de mindre enheder, som ikke er omfattet af definitionen, men som alligevel ofte optræder i navnlig ældre ordsprogssamlinger, og som i ikke-faglig sprogbrug ofte kaldes ordsprog, hører de ordsproglige talemåder (fx "trække det korteste strå", "købe katten i sækken") og de ordsproglige sammenligninger (fx "forslå som en skrædder i helvede", "lyve så stærkt som en hest kan rende"). Sådanne talemåder kan uden selv at være ordsprog udgøre de centrale dele af ordsprog (fx "Man skal ikke købe katten i sækken"). Til de større enheder hører først og fremmest de såkaldte wellerismer, som optræder i ordsprogssamlingerne lige siden middelalderen, men som består af tre led (hvoraf det første ofte i sig selv er et ordsprog eller en talemåde): et udsagn, en angivelse af hvem der siger det, og en angivelse af i hvilken situation det bliver sagt (fx "Der skal nogen til det værste, sagde drengen, han skulle i skole"; "Lidt men godt, sagde kællingen, hun malkede sin kat").

At et ordsprog er en *udbredt* sætning, skal forstås kronologisk og geografisk. Kravet udelukker fra ordsprogsdefinitionen såvel de helt kortlivede døgnfluer som de særsproglige størrelser, der ikke bruges uden for meget

snævre kredse. Et ordsprogs autoritet har nøje sammenhæng med dets ælde. Det skal være gammelt men helst ikke nøjere dateret. Det henter sin vægt og selvfølgelighed fra en tradition, som er uden begyndelse og ende. Også ordsprogets geografiske udbredelse, nationalt og internationalt, har betydning for dets autoritet. Hvis et ordsprog skal virke efter brugerens fulde hensigt, er det en forudsætning, at modtageren kender det som ordsprog. Og det er et faktum, at de ordsprog, som stadig er hyppigst brugt i dansk, ofte også er de ordsprog, som har den største internationale udbredelse. I de ikke helt få tilfælde, hvor et ordsprog kun kendes fra en enkelt forekomst i en trykt dansk samling, kan årsagen være ordsprogstraditionens generelt fragmentariske overlevering. Men det medfører naturligvis tvivl om det pågældende ordsprogs udbredelse. Afgørende er her kendskab til den enkelte ordsprogssamlers og -udgivers metode og kritiske holdning.

At et ordsprog er en *anonym* sætning, afgrænser genren over for litterære genrer som fx maksimer, aforismer og visse sentenser. Sådanne tekster er skabt af individuelle forfattere og bragt på tryk i bestemte bøger. Når det gælder ordsprog, så er naturligvis også hvert enkelt ordsprog første gang formuleret af en enkelt person; men det er så længe siden og så lang tid før ordsprogets første skriftfæstelse, at enhver mulighed for bestemmelse af ophavsmanden er udelukket. Og netop denne anonymitet er ikke en mangel men en væsentlig styrke ved ordsproget. Ordsprogets autoritet er ikke mindst afledt af dets anonymitet. Individuelle udsagn kan betvivles, man kan argumentere imod, hvad et enkelt menneske mener, hvorimod de ano-

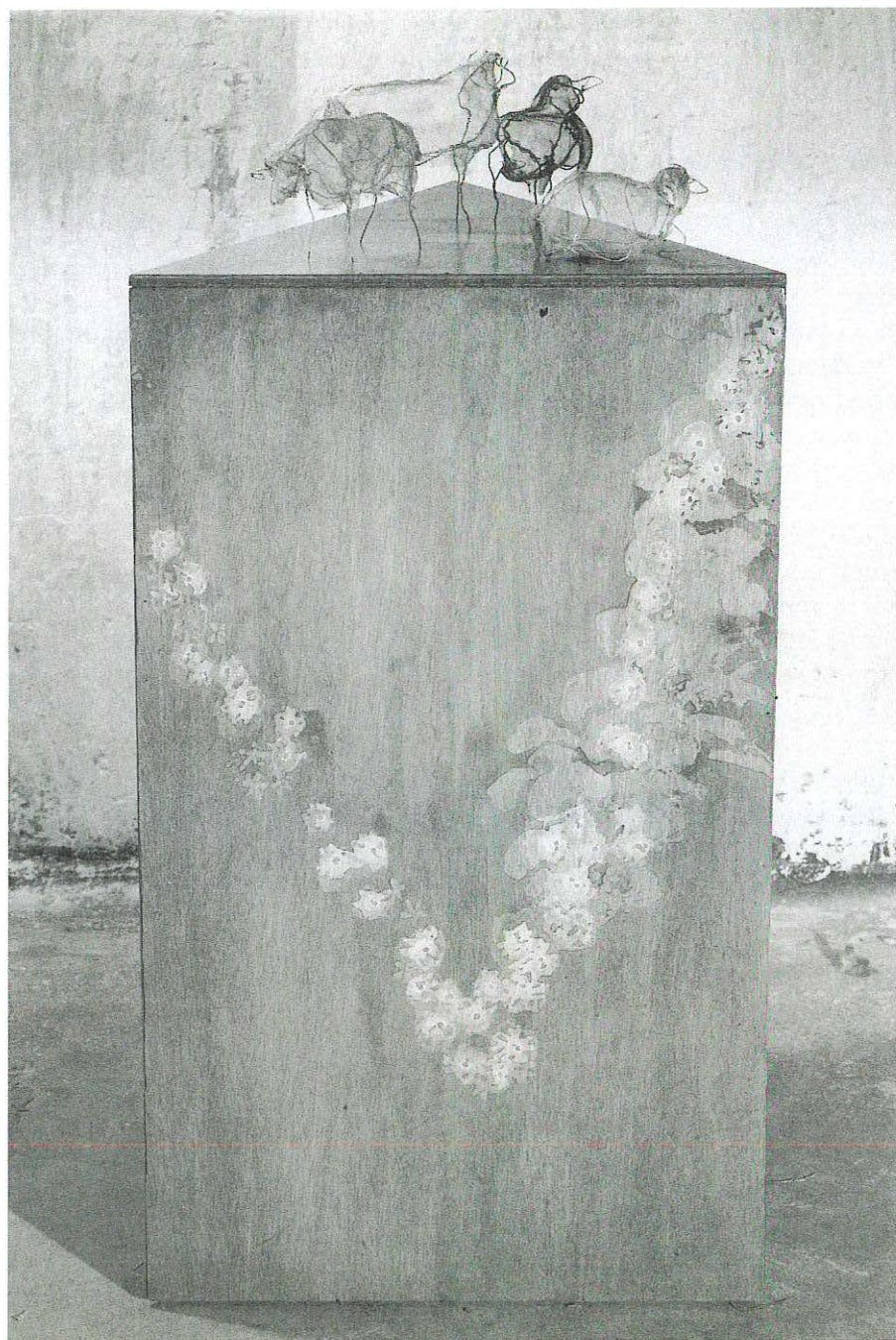
nyme læresætninger fremstår med hele den kollektive erfarings tilsyneladende uimodsigelige almengyldighed. En vanskelighed ved anonymitetskravet i ordsprogsdefinitionen er, at den samme sætning for nogle sprogbrugere kan have ukendt og dermed anonym oprindelse, mens den af litterært kyndigere sprogbrugere kan henføres til en bestemt forfatter. Altså kan den samme sætning snart være et ordsprog snart ikke et ordsprog, en konklusion, der ikke er nem at acceptere men dog at foretrække fremfor helt at udelade det centrale anonymitetskrav, hvorved grænsen mellem ordsprogene og de litterære genrer ville udviskes.

At ordsproget har *fast og prægnant form* har nøje sammenhæng både med almengyldigheden og med den mundtlige overlevering. Det tilkommer ikke den enkelte sprogbruger at omdanne et ordsprog efter sit eget forgodtbefindende. Hvis han alligevel gør det, svækker han den del af ordsprogets argumentationskraft, som er afledt af traditionen. Ordsprog udtrykker i afklaret form det endegyldigt fastslåede, ikke med kreativ elegance det individuelt observerede. Sådan har det været i århundreder. I nyere tid er omdannelser af ordsprogene begyndt at brede sig. Men det er netop karakteristisk for sådanne omdannelser, at de tager kraften fra den overleverede almengyldige visdom. Visdomsordene bliver til vittigheder: "Brændt barn lugter ilde"; "Man skal ikke kaste med æbler, når man selv er et skrog"; "Den, der synder, sover ikke". Det er en væsentlig del af ordsprogs natur, at de skal huskes, og det gælder uanset, om man oprindeligt har læst sig til dem, eller om man har hørt dem. Derfor skal de være formet efter huskekunstens (mnemoteknikkens) reg-

ler og erfaringer. De skal være korte, ofte rytmiske; de har hyppigt bogstavrim eller enderim, og de er opbygget over modsætninger eller paralleller.

Kravet om *billedlig form* er undertiden blevet opfattet som absolut, således at kun sætninger som "Tomme tønder buldrer mest" og "Kloge høns gør og i nælder", der ikke bruges om tønder og høns, men billedligt om mennesker, kunne betegnes som ordsprog, mens ikke-billedlige sætninger som "Hver dag har nok i sin plage" og "Af erfaring bliver man klog, ikke rig" ikke kunne regnes med til de egentlige ordsprog. Denne opfattelse af ordsprog er utvivlsomt for snæver både set i forhold til de sætninger, der har fundet optagelse i de trykte ordsprogssamlinger, og i forhold til karakteren af den mundtlige ordsprogstradition. Såvel de billedlige som de ikke-billedlige erfaringssætninger kan være ordsprog; men de billedlige har ofte en særlig anskuelighed og kategorisk overbevisningskraft, idet den almindelige erfaring, der kan iagttages inden for billedets rammer overføres til at gælde uden for rammerne.

At kravet om *almen gyldighed* må bestemmes som *tilsyneladende*, hænger tæt sammen med definitionens sidste led, at ordsproget *udtrykker en bestemt forklaring eller vurdering af en given situation*. Nyere ordsprogsstudier har lagt afgørende vægt på, at ordsprog er situationbundne. De tjener til at forklare og vurdere en given situation ved at perspektivere den ud fra det synspunkt, som ordsprogsbrugeren har behov for netop her. Det betyder, at ordsprogenes visdom kun tilsyneladende er absolut; for en nøjere betragtning er den relativ. Men da anvendelsessituationen sjældent giver mulighed for en nøjere betragtning,

Der findes sorte får i enhver flok
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

bliver illusionen som oftest taget for virkelighed. Tydeligst fremstår ordsprogsvisdommens relative karakter i de mange tilfælde, hvor to ordsprog udtrykker helt modsatte vurderinger: "Lige børn leger bedst" over for "Modsatninger mødes"; "Hvad ondt ved den at sige af, som ikke er i ægteskab" over for "Hvad godt ved den at sige af, som ikke er i ægteskab"; "Klæder skaber folk" over for "Man skal ikke skue hunden på hårene". Sådanne modsætningspar kan bruges af modstandere i ordsproglig kappestrid, et fænomen der kendes fra litteraturen.

Når endelig den givne situation, som ordsproget forklarer eller vurderer, skal være *menneskelig*, skyldes det problemet med at afgrænse ordsprogene over for andre erfaringssætninger, som ikke bruges om mennesker, men fx om vejret: "Når solen går ned i en sæk, står den op i en bæk"; "Mandags vejrtil middag er ugens vejrtil fredag" eller om jordens dyrkning: "Af marts grøde kommer intet i lade". Sådanne varsler og erfaringssætninger har ordsprogsform, men ved ikke at kunne bruges om mennesker mangler de ordsprogsfunktion. Trods deres ganske hyppige forekomst gennem århundreder i ordsprogssamlinger bør de udskilles som en særgruppe, der kan benævnes: regler.

Ud fra de her præsenterede og diskuteret krav er "Gode ord er bedre end guld" et fint ordsprog. Det har de nødvendige formelle egenskaber, og det fungerer som vurdering af et menneskeligt fænomen. Ordsproget bruges både om menneskelig tale i almindelighed og specielt om ordsprog, der nemlig ofte betegnes som "ord" eller "gammelt ord". Både brugt om ord og om ordsprog indeholder sætningen den vurdering, at der ved disse kan vin-

des det, der er kostbarere end guld, fx forlig og fred.

Ordsprogenes værdi og funktion i ældre tid

Blandt de titusinder af ordsprog, der kendes på dansk fra forskellige tider og fra forskellige kilder, er "Gode ord er bedre end guld" et af dem, der kan spores meget langt tilbage i tiden. Det forekommer nemlig allerede i den ældste danske ordsprogssamling, den som er knyttet til navnet Peder Låle, og hvis ældste lag formodentlig er blevet til i midten af 1300-tallet. Alle ordsprog i denne samling optræder både på latin og dansk, opstillet som sammenhørende par. Dette hænger nøje sammen med samlingens funktion som begynderbog i latin. At ordsprogene ansås for velegnede til indlæring af bestemte latinske ord og konstruktioner samt af latinsk versifikation kendes langt tilbage fra europæisk middelalder og er altså ikke noget specielt dansk fænomen. De latinske ordsprog har i kraft af deres metriske form været egnede til udenadslæren; og udenadslæren har været nødvendig i en tid, hvor bøger havde form af håndskrifter og var alt for sjældne og kostbare til, at hver elev kunne have sin bog. De danske ordsprog er kommet med for at støtte tilegnelsen af de latinske.

Middelalderens valg af ordsprog som lærebogstekster skyldes dog ikke blot teksternes formelle egenskaber og sprogpædagogiske anvendelighed. Ordsprogene har også fungeret som læresætninger til traditionens fastslåede visdom, og de er blevet brugt til at indprente ungdommen sociale mønstre og rutiner. På titelbladet af den ældste trykkudgave af Peder Låle-samlingen, som blev fremstillet af bogtrykkeren Gottfred af Ghemen i

København 1506, står der en latinsk sætning, som kan gengives: "her begynder Peder Låle, den såre retfærdige lovgiver og fortrinlige opdrager i de guddommelige dyder, dansker-nes lys og et strålende forbillede og mønster for lærde mænd." Navnet Peder Låle betegner her bogen og ikke personen. Manden har ikke været landsdommer, som det er blevet påstået ud fra denne tekst, men klerk. Det er bogen, der er lovgiver, opdrager, forbillede og mønster. Og det er den, netop fordi den indeholder ordsprog. For en middelalderlig betragtning er der en nøje sammenhæng mellem ordsprog og retsregel. De almindelige retsprincipper udtrykkes i sætninger med ord-sprogsform og ordsprogsfunktion. Dette er grunden til, at Peder Låle-samlingen indledes med almene retsregler, og først blandt dem de berømte ord fra Jyske Løvs fortale: "Med lov skal man land bygge".

I 1500- og 1600-tallet vurderes ordsprogene meget højt. Det gælder i Danmark på samme måde som ude i Europa. Ordsprogene finder omfattende anvendelse i tidens danske litteratur: viser, salmer, prædikener, opbyggelige og oplysende bøger samt skuespil. Og de samles i håndskrevne og trykte forråds-kamre. Disse danske samlinger er udgivet i serien Danmarks gamle Ordsprog I-VII: 2, der spænder fra Peder Låle til Peder Syv, fra middelalderen til 1688. Analyserer man hver enkelt af samlingerne, viser det sig, at de forskellige samlere har haft forskellige hensigter med deres arbejder.

Sigtet kan være sprogpædagogisk som i Peder Låle-samlingen og i de Proverbes, som den franske sprog-mester ved ridderakademiet i Sorø, Daniel Matras, udgav 1633, og som sammenstiller franske, danske, italienske og

tyske ordsprog. Mens Låles bog skal lægge grunden for de unge middelalderlige gejstliges dannelse og uddannelse, skal Matras' bog tjene samme formål for renæssancens unge danske adelsmænd, der ved tilegnelse af disse fraser i datidens fashionable sprog kan fremstå som små verdensmænd.

Sigtet kan være moraliserende som delvis hos Peder Låle og tydeligt i Peder Hegelunds og Hans Christensøn Sthens samlinger fra slutningen af 1500-tallet og i den anonyme samling *Problemata*, bevaret i et tryk fra 1611. Både for *Problemata* og for Sthens samling gælder det, at de er anlagt til brug ved forbedelsen af prædikener. Folkeligt og antikt ordsprogstof er her samlet og lagt til rette, så at det af prædikanterne kan bruges til at gøre det kristne budskab alment forståeligt og fængende.

Sigtet kan også være underholdende. Det gælder først og fremmest de såkaldte Olelais Fraser, der er fra slutningen af 1600-tallet og sandsynligvis blevet til i et jysk latinskole-miljø. Her møder vi dydige latinske ordsprog og citerer sammenstillet med ofte tabukræn-kende danske modsvarigheder. Der er tale om en undergrundslitterær skoledrengetradition, hvor drengenes danske sjofelheder bliver et troldspejl for de latinske sætninger og afslører, at drengene har fået nok af dem.

I Ribe-kredsens ordsprogssamlinger fra første halvdel af 1600-tallet, samlet af Anders Sørensen Vedel, hans søn Søren Andersen Vedel og dennes svigersøn lægen Ludvig Pouch, ligger en væsentlig del af motivering-en for arbejdet med ordsprogene i senrenæs-sancens tro på værdierne i den nationale fortid. Ordsprogene ses som centrale udtryk for dansk sprog og historie og som uundvær-

lige for den, der vil skrive et ægte og værdigt dansk. Anders Sørensen Vedel søgte i gamle danske tekster, først og fremmest ordsprogene, de elementer, han skulle bruge i sin bestræbelse på at forny dansk prosastil.

I Peder Syvs to store ordsprogssamlinger, trykt 1682 og 1688, samles størstedelen af den ældre danske skriftlige ordsprogstradition. Og i Syvs arbejde med disse righoldige bøger forenes hovedparten af de bestræbelser, som ligger bag hans forgængeres arbejde. Peder Syv vil både gavne og fornøje. Han sætter ordsprogene højt såvel på grund af deres argumentations- og belæringskraft som på grund af deres skønhed og lystighed.

I 1700-tallet vurderedes ordsprogene ikke højt i toneangivende litterære kredse. De kunne dog stadig lejlighedsvis bruges af de dannede, men det krævede skønsomhed og smag. Denne herskende stilopfattelse havde selvfølgelig ingen betydning for folkelig sprogbrug. Her levede ordsprogene ufortrødent videre, endog i en sådan grad, at biskop Erik Pontoppidan i 1739 følte sig kaldet til at udgive en bog med titlen *Onde Ordsprog*, som fordærver gode Sæder, en bog, hvis hensigt var at bekæmpe overtro og vantrø.

1800-tallets romantiske bevægelse betød en ny blomstring for den litterære ordsprogsinteresse og ordsprogsbrug. Ingen i denne periode vurderede ordsprogene højere og analyserede ordsprogsbrugen med større originalitet end N.F.S. Grundtvig. Han udgav bl.a. 1845 en ordsprogssamling, hvis formål med hans egne ord var, at "*Folket* kan finde og i Munden prøve Udtrykkene for sin naturlige Tankegang, som Det enten har tabt, eller dog tabt Sikkerheden paa og Magten over." Og i sin vise om Peder Syv (oprindeligt trykt

1849, denne strofe dog først 1865) forkynder Grundtvig programmatisk:

Daglig nu de gamle Ord
over Skolebænk og Bord
op fra Bog og Skammekrog
krybe ind i Folkemunden,
flyve ud som Nordlyssprog
og gjør atter lyst i Lunden.

Først og fremmest gennem folkehøjskolerne kom ordsprogene til at flyve over skolebordet ind i folkemunden. De indgik således i den rige mundtlige ordsprogstradition, som folke-mindeindsamlerne skriftfæstede senere i 1800-tallet. Men det er en anden historie, som hører hjemme i et andet kapitel i denne bog. Og ordsprogenes værdi og funktion i vor egen tid er en tredje historie, som hører hjemme i et tredje kapitel.

Finale

Nu er de gode ord kommet på udstilling. Og der er en tankevækkende sammenhæng i, at de netop er kommet på udstilling her i den gamle bibliotekssal over Trinitatis Kirke. Det er her i den selvsamme sal, at nogle af de vigtigste håndskrifter og sjældne trykte bøger, som har bevaret den ældre ordsprogstradition for os, i århundreder blev opbevaret. Og det er her, at den fremragende kender og udgiver af danske ordsprogssamlinger i begyndelsen af 1800-tallet, Rasmus Nyerup, i mange år havde sin daglige virksomhed som universitetsbibliotekar. Hvis de gamle ord igen skulle "op fra Bog og Skammekrog", skulle nogen have passet på dem og bragt dem på tryk igen. Det gjorde Nyerup netop her.

KÆMPER FALDER ALLE SEJRLØSE

Et ordsprog og dets skæbne

Af John Kousgård Sørensen

I en af Danmarkshistoriens talløse dynastiske stridigheder, som Saxo veloplagt fortæller om, lokker Halvdan Bjerggram sin rival og fætter Erik i baghold. Erik får muligheden for at redde sit liv, hvis han vil tjene Halvdan. Men han afviser tilbuddet med foragt. Hellere lade sit liv end synke fra frihed til trællekår. Og så tilføjer Saxo: Således vil ingen ærlig kæmpe købe sig liv og lejde med skam og skændsel.

Da Anders Sørensen Vedel i 1575 udgav sin oversættelse af Saxos Danmarkskrønike, tilføjede han her for egen regning: "Så ærgerrig er dyd og så ofte dør mangan tapper helt sejrløs og på det sted hvor han mindst aner det". Og for at ingen skulle være i tvivl, anførte han det ordsprog, han hentyder til, i marginen: *Kæmpe falder sejrløs*. Det er tydeligt, at Vedel opfatter ordsprogets mening som: ofte dør selv de største helte uden sejr på den skammeligste måde.

Ordsprog har deres eget liv. De er skabt som belæg på almenkyldige sandheder, udtrykt i en kort, fyndig, ofte billedlig form. De har tit en belærende, moraliserende pointe, og de er derfor slagkraftige, når der skal argumenteres for en påstand, eller når en hold-

ning skal retfærdiggøres. De kan anvendes i en konkret situation som dokumentation for gammel visdom og som rettesnor for handlinger og beslutninger.

Det er i udpræget grad en mundtlig genre. Det skyldes først og fremmest pædagogiske og (senere også) antikvariske interesser, at de blev nedtegnet. Opbevaringsstedet blev ordsprogssamlinger, som gengav ordsprogenes ordlyd, men kun sjældent oplyste om deres anvendelsesområde, altså hvorledes de blev brugt og forstået i kommunikationen.

Det er derfor ordsprogssamlinger er blevet sammenlignet med herbarier. De præsenterer nok de opklæbede tørre blomster som isolerede enkeltteksemplarer, men de fortæller ikke om deres liv og betingelser i naturen.

Og de allerfleste ordsprog findes kun i ordsprogssamlinger. Kun sjældent indgår de i en løbende tekst, der kan give besked om deres brug og mening. Det hænder ganske vist, at der i samlingerne tilføjes bemærkninger til ordsprog om, hvordan de skal forstås. Men det kan være svært at afgøre, om det er ægte oplysninger om den vitterlige brug som levende bestanddel af sproget, eller om det er ordsprogssamlerens egne private overvejelser

over, hvad meningen mon kan være.

Sagen er, at ordsprog går af brug, ord forældes og forsvinder ud af sproget. I den situation kan ordsprogssamlere være fristet til at spekulere sig frem til forklaringer på ord eller hele ordsprog, som han i virkeligheden ikke kender fra det levende sprog. Eller endnu værre, han kan "forbedre" teksten, udskifte ét ord med et andet og måske også manipulere lidt med teksten, så at den kommer til at passe med en bestemt holdning eller anskuelse.

Men lad os vende tilbage til Vedels ordsprog. Det hører til de mindre komplicerede og bedst overleverede. Netop derfor vil det kunne belyse de problemer, som en ordsprogsforsker typisk vil blive konfronteret med, om ordsprogenes overlevering, om brugen af dem, og om meningen med dem.

Ordsproget om kæmperne, som falder sejrløse, har ikke sit forlæg hos Saxo. Vedel har måske kendt det i levende brug, men i al fald fra Peder Låle. I denne Danmarks berømte ordsprogssamling fra middelalderen forekommer det to gange i formen *Kæmper falder alle sejrløse*.

Den danske Peder Låle kendes i sin helhed først fra 1506, da Gotfred af Ghemen lod den trykke i København. Men samlingen er adskilligt ældre. Den er sikkert anlagt i midten af 1300-tallet, og siden suppleret på forskellig måde, indtil den finder sin endelige form omkring 1500. Inden da, formentlig i begyndelsen af 1400-tallet, overførtes teksten til svensk, og denne version har den ældst kendte form af ordsproget.

Ordsproget forekommer to gange i samlingen, og ordene er de samme på dansk og

svensk (rækkefølgen i det ene af de svenske lidt anderledes).

Peder Låles danske ordsprog er altid kombineret med et latinsk ordsprog. Det er fordi hensigten med ordsprogssamlingen egentlig var pædagogisk. Den skulle bruges i middelalderens latinundervisning.

Vores ordsprog har to forskellige latinske modsvarigheder. Første gang det nævnes, sammenføres det med en latinsk tekst, der synes at være en oversættelse af den danske. Latinen her betyder ordret: *Krigerisk kæmper falder uden det sejrende mål*. Dette forhold mellem de to tekster, at latinen er oversat fra det danske, kan sandsynliggøres i mange andre tilfælde. Det forholder sig ikke omvendt, altså at den danske formulering er oversat fra latinen. Dels kendes den latinske tekst iøvrigt ikke i den rige internationale ordsprogslitteratur. Dels og vigtigst forekommer den danske version også i forbindelse med en helt anden latinsk tekst, og den har et mere distant forhold til den danske.

I denne sidste kombination er det danske ordsprog, kæmper falder alle sejrløse, parallelliseret med et latinsk, der ordret oversat betyder: *Giganter pragt mister sejrsprisen (trofæet) under nedsabling*. Her er der jo ikke tale om oversættelse fra latin til dansk eller fra dansk til latin. Det drejer sig om en kombination af to ordsprog med formodet samme ide og en vis overensstemmelse i inventar.

Hvis denne antagelse af forholdet mellem de to ordsprog i denne sidste sammenstilling er rigtig, ligger der naturligvis en tolkning latent i sammenstillingen, i så fald den ældste vi kender.

Da den flittige og kundskabsrige humanist Christiern Pedersen i 1515 genudgav Peder

Låle - dog ikke på grundlag af Gottfred af Ghemens udgave(r) - kommenterede han latinen for de unge latinelever. Han endte sin gennemgang af den sidste latinske tekst, altså den der betød: Giganteres pragt mister sejrspri- sen under nedsabling, med at udlægge teksten: *Ofte bliver de med det prægtige udstyr be- sejret*. Altså: Selv ikke den flotteste udrustning kan hindre nederlag. Man kan sige, at for- bindelsen til det danske ordsprog er løs.

Den første latinske tekst, som altså blev antaget for at være oversat fra dansk, den der altså betød: Kriegerisk kæmper falder uden det sejrende mål, kommenterer Christiern Peder- sen således: *Krigeren har sjældent en sejrrig afslutning på sit liv, for de bedste krigere falder først*. Og så tilføjer han for egen regning: [lige- som] *de bedste svømmere drukner først, og de bedste bjergbestigere først brækker halsen*. Altså: Jo dygtigere man er til en bestemt idræt, desto hyppigere dyrker man den og desto mere udsætter man sig for dens dødelige følger.

Endnu en varierende opfattelse af ordspro- gets indhold møder vi i middelalderen, nem- lig i de gamle dyrerim, som i den form vi kender dem er fra ca. 1460. I disse rim træder fugle og firfodede frem og beskriver deres ofte elendige levevilkår, mens de udsteder moraliserende advarsler af forskellig art. Såle- des også rågen, som starter med advarslen:

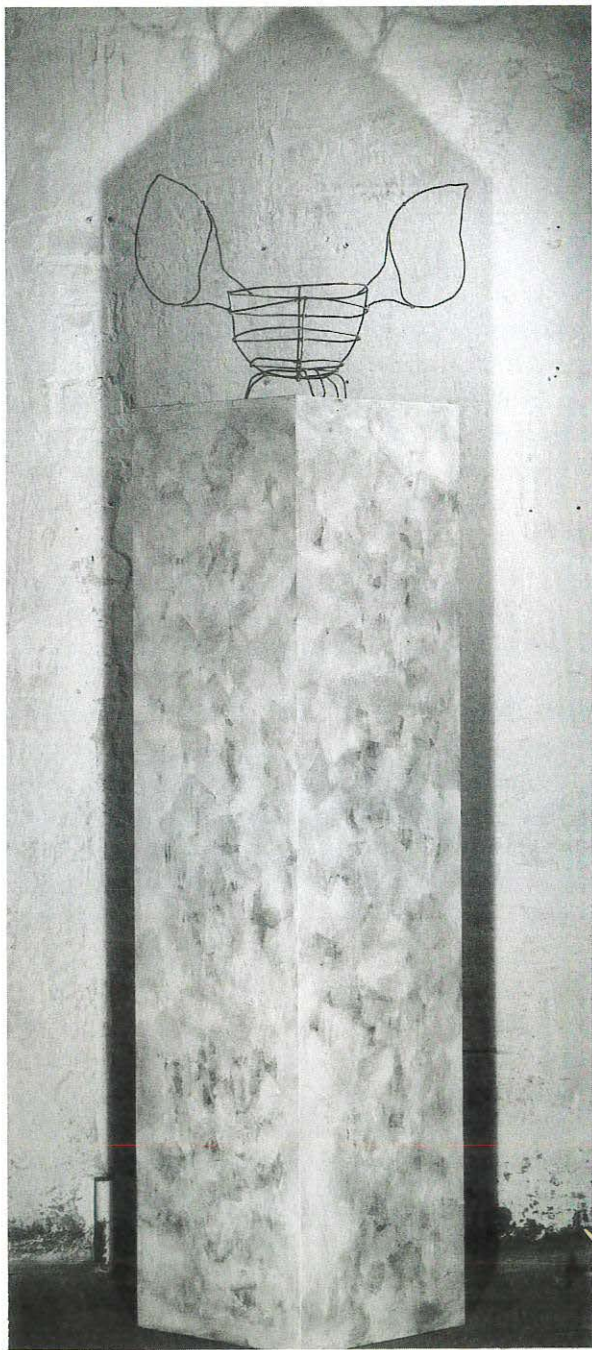
Flyv ej, før du fjedret vord [bliver]
og gør din gerning med lempe [varsomhed]
at du kommer ej for hårdt til jord [rammer
jorden for voldsomt]
thi ofte sejrlos falder kæmpe.

Altså: Ubetænksomt vovemod kan koste dyrt.

Vi ser altså, at der allerede i middelalderen er rum for forskellige udlægninger. De kan igen give anledning til tydeliggørelser i form af kortere eller længere tilføjelser eller rettel- ser af formodede fejl. Det første så vi eksem- pel på med de bedste svømmere og bjergbe- stigere hos Christiern Pedersen, som hurtigt kommer af dage. Svømmerne kan vi iøvrigt finde knyttet til ordsproget (formentlig efter Christiern Pedersen) i senere udgaver af det hos Nørnissom og Syv.

Endnu en nuancerende udlægning møder vi hos Anders Sørensen Vedel. Den kan mås- ke formuleres således: Så tung kan skæbnen være, at den tapreste krigers lider den forsmæ- deligste død. Om han har kendt ordsproget i denne anvendelse om skæbnens uafvendelig- hed og uretfærdighed, vides som sagt ikke. Men den afviger i al fald fra den forklaring, der gives i den samtidige eller måske lidt yngre såkaldte Hans Thomissøns ordsprogs- samling. Her står: *Kæmper falder alle sejrlose, thi de som mest brammer, falder snarest*. Da bramme her må betyde prale, føre sig frem, gøre sig til på en prangende maner, i opfør- sel, påklædning m.m., er denne udlægning nærmest i overensstemmelse med Christiern Pedersens forklaring af det sidste af de latin- ske modsvarigheder hos Peder Låle. Men om det er "Thomissøns" skrivebordsfundering, eller han har kendt ordsproget anvendt på denne måde, vides ikke.

Endnu en samtidig tolkning minder noget om dyrerimen. Det er den der står i Ribe- bispen Peder Hegelunds ABC aff Bibelske Ordsprock, som kom i 1588. Han knytter an til stedet i Jesus Siraks visdom [3,27], som i 1550-biblens version lyder: *Hvo som sig giver gerne i fare, han fordærves derudi*. Hegelund

Små gryder har også ører
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

tilføjer så: *Kæmper faldt alle sejrlos*, og lader sætningen følge af Jesus Sirak-stedet i Vulgatas latinske udformning, som betyder: *Den som elsker faren, vil forgå i den*.

I de fleste af 1600-tallets ordsprogssamlinger sker der det, at pronominet alle i *Kæmper falder* alle sejrlose erstattes af et adverbium, som angiver, at udsagnet ikke har undtagelsesløs gyldighed. Erstatningsordene er *gerne* (Problemata), *tit* (Nørnissom, Syv) og *ofte* (Iver i Boeslunde). Man kan måske mene, at disse udskiftninger implicerer indskrænkninger i den almengyldighed, som det ellers er ordsprogenes normale argumentationsfunktion at udtrykke. Det er nok rigtigere at sige, at ordsprogene også i deres absolutte form er udtryk for sandheder, der som regel, men ikke undtagelsesløst, giver det pågældende resultat. Moralen er derfor, at man gør klogest i at tro på dem eller rette sig efter dem. Denne reservation finder man det rimeligt at udtrykke eksplicit i stigende omfang i 1600-tallet.

Vi er nu blevet præsenteret for flere forskellige tolkninger af ordsprogets fire ord. Ingen af dem har ført til meningsændrende rettelser. Jeg ser her bort fra, at den ene Christiern Pedersen-tekst har datid *fwlde* 'faldt' i stedet for de øvrige teksters nutid *falde* 'falder'. Der er snarest tale om en gemen trykfejl, for datidsformen ville implicere, at det var et begivenhedsforløb i fortiden der refereredes, og så ville ordsprogkarakteren forsvinde. Datidsformen førtes imidlertid videre af Peder Hegelund og i 1600-tallets Peder Låle-udgave.

Derimod repræsenterer den form, ordsproget har fået i Matthias Moths store utrykte ordbog over dansk, udarbejdet o.

1700, en regulær ændring. Det hedder nemlig, stik modsat, *Kæmpe falder ej sejrlos*. Hvor Moth har sit stof til ordbogen fra, er slet ikke oplyst i enkeltheder. I al fald mener han, at sejrlos betyder uhævnnet, og at ordsproget betyder, at en kæmpes død altid bliver hævnnet. Han kan tilmed henvise til et sted hos Vergil, som efter Moth helt må svare til det danske (*vir fortis non moritur inultus*). Måske er forklaringen den, at ordsproget i den form det har foreligget for Moth, har haft formen *Kæmpe falder ee sejrlos*, hvor ee betyder 'altid'. Moth har da koblet Vergil-stedet til ordsproget og anset ee for fejl for ei.

Vi ser altså, hvorledes udlægningen af selv et sprogligt ukompliceret ordsprog har kunnet drejes i forskellige retninger. Hvis vi tør anse ordsprogets oprindelige ide som en nøgtern konstatering af dødens uafvendelighed uanset personlige egenskaber og social placering, ser vi dets kommentatorer beklage sig over dødens uretfærdighed (Vedel) eller indlægge moraliserende advarsler i dets ord: Vær nu ikke overmodig og opsøg faren (Dyrerim, Hegelund, Christiern Pedersen); mænd med prangende udstyr og væsen er mest udsat (Peder Låle 2, Hans Thomissøn). Eller vi bemærker, hvorledes det kan omformes, således at man kan indlægge en helt anden mening i det (Moth), nemlig om den uafvendelige hævn.

Tolkningen af ordsproget hos de senere århundreders ordsprogssamlere og ordsprogforskere skal ikke forfølges her. Den sidste, der har omtalt det, Aage Hansen i bogen om Peder Laales ordsprog, fra 1991, skriver (s. 103) meget symptomatisk: Det kan jo udlægges på flere måder. Og det er netop sagen.

Ordsprogsforskerens første opgave er at sammenstille de forskellige versioner af et ord-sprog og tekstkritisk vurdere de primære og sekundære bestanddele. Dernæst at fokusere på tolkningen af de enkelte ord i ordsprogets kerne. Men den endelige forståelse af ord-sproget afhænger af hans tolkning af det som en helhed: hvorledes anvendes det som levende sprogstof? hvad er den egentlige mening? I den henseende minder ordsprogsforskeren om navneforskeren. Han kan nok gennemskue, at Skovby indeholder ordene skov og by. Men han kan have svært ved at fastlægge den rette forbindelse mellem ordene ('byen i skoven', 'byen ved skoven', 'byen som ejer skoven' osv.), hvis ikke yderligere oplysninger om lokaliteten kan inddrages.

Ingen af gloserne i Kæmper falder alle sejrlose er vanskelige at forstå for en nutidsdansker. Men udsagnet kan bruges på mangfoldige måder, når den oprindelige dybere mening er glemt.

Materiale

Peder Låle (PL A: Gotfred af Ghemen 1506, PL B: Christiern Pedersen 1515, PL SKa: Skonning 1614. Alle trykt i Danmarks gamle Ordsprog (DgO) 1, 1979. PL S: Den svenske oversættelse. Trykt i Axel Kochs og Carl af Petersens udgave 1889-94).

PL A 102 (DgO 1 s. 37):

Belliger atleta victrix cadit sine meta.

Kemper fallæ alle seyer løsæ.

PL A 790 (DgO 1 s. 119):

Pompa gigantea perdit sub strage trophea

Kæmpæ falle allæ seyræ løsæ.

PL B 102 (DgO 1 s. 196):[Latinen som PL A 102].

Alle kempe fwlde seyer løse.

PL B 784 (DgO 1 s. 303):[Latinen som PL A 790].

Kempe falde alle seyer løse.

PL SKa 720 (DgO 1 s. 412):

Kiemper fulde alle seyerløss.

PL S 87 (Kock 1 s. 148):[Latinen som PL A 102].

Alle falla kæmpa sighir løse.

PL S 704 (Kock 1 s. 211):[Latinen som PL A 790].

Kæmpa falla alla sighir løse.

De gamle danske Dyrerim (udg. 1908 af J. Brøndum-Nielsen, nr. 16 rågen, s. 21):

fflw ey før thw fiædret wordh

ok giør thin gerning met læmphæ

ath thw kommer ey for hart thil ioordh

thy ophæ sier løøs fallæ kempæ.

Anders Sørensen Vedel (oversættelse af Saxo 1575 s. CXXXVII):

Saa æregerig er Dyd / oc saa offte dør mangel dap-
per Helt seyerløs / oc paa den stæd som hand mindst
aner.

Marginnote: Kempe falder Seyerløss.

Peder Hegelund (ABC aff Bibelske Ordsprock 1558 s. 36):
Sir[ach] 3[,27] Huo som sig giffuer gerne i Farer, hand
forderffuis der udi. Kemper fulde alle Seyerløss. Qui
amat periculum, peribit in illo.

"Hans Thomissøns Ordsprog" (slutningen af 1500-tallet,
trykt i DgO 2 s. 77 R 1495):

Kiemper falder alle Zeyerløess, thi de som meest
bramme falder snarist.

Hans Christensøn Sthens Ordsprog (1596, trykt i DgO 4 s.
286, nr. 849):

Kemper falle alle Seirløse.

Søren Andersen Vedels Ordsprog (1609, trykkes i DgO 3, nr.
53):

Kemper falder Seirløss.

Problemata et Proverbia moralia (1611, trykt i DgO 4 s. 194,
nr. 1126):

Kemper falde gerne Seyerløs.

Jens Søffrensen Nørnissom (En liden Tids-fordriff 1662,
trykt i DgO 6 s. 15, nr. 86):

Kiemper falder tit seyerløs, oc de beste svømmere
druckne.

Herr Iver i Boeslundes Ordsprog (sidste halvdel af 1600-
tallet, trykt i DgO 6 s. 97, nr. 1364):

Kiemper falde ofte Sejerløss.

Peder Syvs Ordsprog (1682, trykt i DgO 7 s. 237, nr. 4916):

Kemper falde tidt sejerløsse / oc de beste svømmere
drukne (under rubrikken Krig, Krigsmand, Soldat).

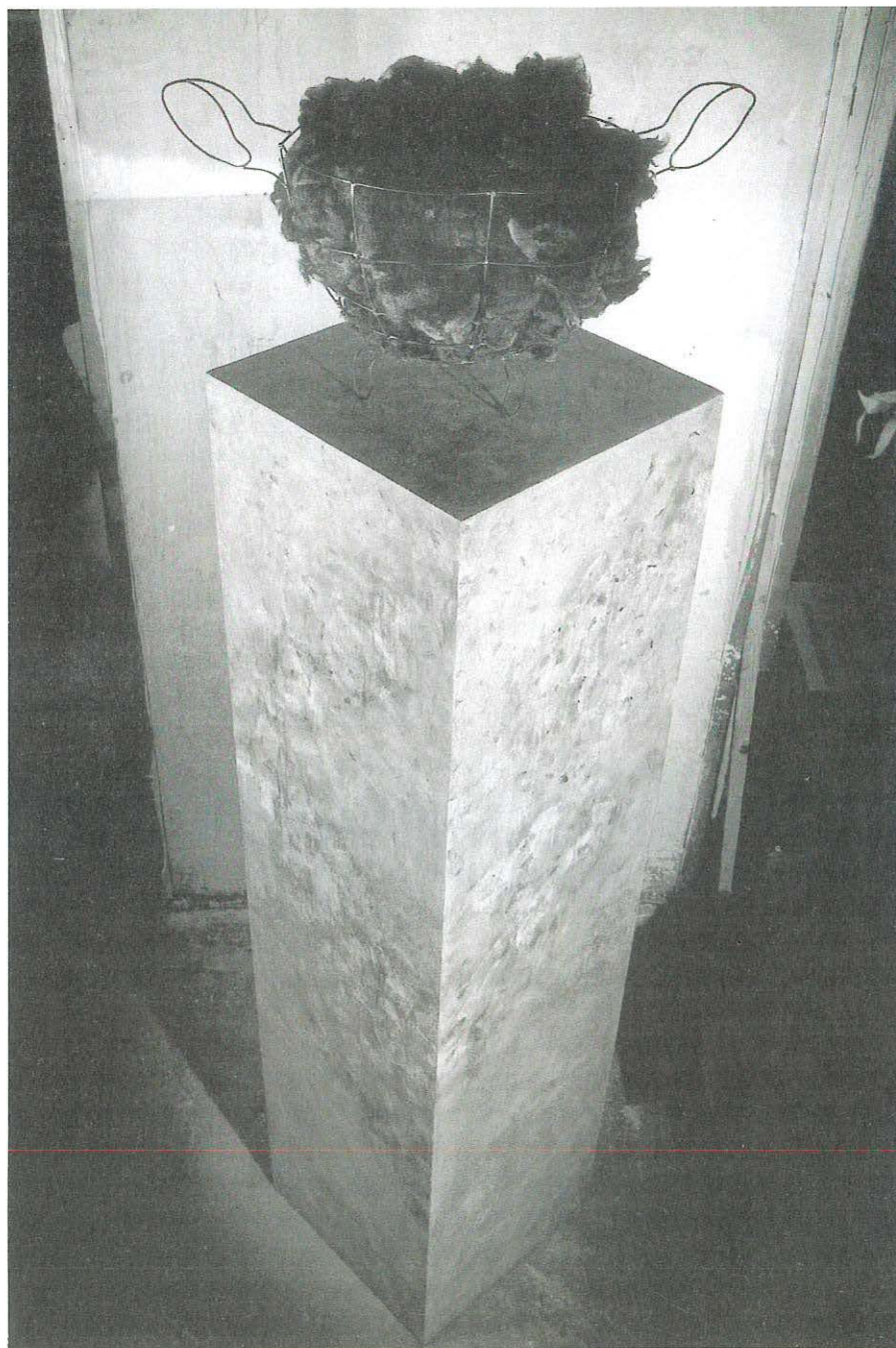
(1682 s. 413, nr. 8649):

Kemper falde tidt sejerløse (under rubrikken Styrke,
Svaghed).

Matthias Moth, Ordbog (ca. 1700, utrykt, Det kongelige
Bibliotek. København, under S s. 102):

Seir-lös adj. kaldes den, som aldrig fik nogen seir ...

kaldes den, hviss död ei blef heftt ... kempe falder ei
seierløs. Vir fortis non moritur inultus. Virg.

Små gryder har også ører
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

DER GÅR IKKE MEGET UKAGLET FRA HØNERØV

Om fyndig og folkelig tale

Af Inge Lise Pedersen

Da præsten og folkemindeforskeren H.F. Feilberg i 1860 kom til Valsbøl i Mellemslesvig som præst stiftede han bekendtskab med en gammel skik der havde overlevet der på stedet længe efter at den var gået af brug i mere moderne egne af landet: kvindebarsel, et kvindegilde for konerne i nabolaget en uges tid efter fødslen. Skal man tro de mænd der har berettet om det, gik det vildt til. Vi sad omme i Kroen og spillede Solo, fortæller en af Feilbergs hjemmelsmænd, der var Kvindebarsel hos en af Naboerne men hvem tænkte paa det; jeg havde just en Solo Kulør paa Haanden, da vi hører Spektaklet; Døren flyver op og i et Øjeblik var Stuen fuld af Koner; de drak vor Grog af, sparkede til Bordet, saa det væltede og Pengene røg om i Stuen, Kortene smed de ud af Vinduet, og da Jes Nielsen, han vilde have gjort mig Beet, ikke straks slap sine Kort, kradsede de ham Ansigtet til Blods. Saadan endte den Solo! (Feilberg 1863 (1920): 138f). Jeg var paa et hængende Haar nær en Gang selv kommen ind i den vilde Skare, fortæller Feilberg, forunderligt er det, at et saa stilfærdigt og undseligt Folkefærd som jyske Bønderkvinder kunde gribes af et sligt bakantisk Raseri (Feilberg 1899 (1910):345).

Kvindebarslet vender op og ned på det hele, men fortæller samtidig noget om den hverdagsorden der vendes på hovedet. De mundtligt overleverede ordsprog har hjemme i den samme hverdag, for ordsprog er hverdagssprog. Nogle ordsprog har ganske vist haft et liv i skolestuen og i litteraturen, men de ordsprog vi kender fra den mundtlige tradition indgik i dagligdagen, og de er fulde af billeder fra dagliglivet. I modsætning til de lærde sentenser er de konkrete og anskuelige *Jorden er altid frossen for dovne svin; Man driver på de vægger* (dvs. kiler) *som vil gå*. Formen er fast og tonen ofte grov i vore ører: *Figearbejde* (dvs. hastværk) *er skidearbejde; Skidt og lort det er snart gjort*. Forholdet til både krop og køn, fordøjelse og forplantning er mere ukompliceret end vi kan præstere i vor moderne frigjorthed *Det er for silde at sy særken sammen når barnet er gjort; En god ædere gør en god skidere*.

Ordsprogene fortæller således om et samfund præget af en overvejende mundtlig kultur, hvor man omgikkes på en anden måde, og hvor sproget man brugte var mere ligefremt. Hertil kommer at ordsprogene fungerede som

en sikkerhedsventil, ligesom kvindebarslet gav kvinderne mulighed for at afreagere. Stilfærdige husmænd og undselige bondekoner kunne i ordsprogene tage ord i deres mund og sige sandheder som de ellers holdt for sig selv ud fra devisen *Tiet ord kommer aldrig til ting*. Ordsprogene var udtryk for traditionen og det gav større spillerum. Hvordan det udnyttedes i de ordsprog der kendes i den mundtlige overlevering, kan bedst demonstreres ved nogle eksempler, hentet fra Evald Tang Kristensens og Institut for Dansk Dialektforsknings samlinger.

Skomager bliv ved din læst

Ordsprogene afspejler et statisk samfund, mindre et klassesamfund end et stændersamfund hvor hver har sin bestemte plads og ikke skal stræbe efter at få en anden. Nogle er små og andre er store, og *Store folk går med store træsko; Man skal ikke gøre større æg end røven kan føre*, men man skal på den anden side ikke være selvudslettende, for *De små er ikke til for at kysse de store i røven*.

Man skal kende sin plads og gør man ikke det kan ordsprogene bruges til at kalde folk til orden. Der er ingen nåde over for dem der vil gøre sig til og være fine *Du har store tanker om dig selv lige som karetmagerens ko da hun ville stanges med månen; Du har været hvor de store har skidt, men glemt at slikke rent med dig. Hun er så fin te hun ikke kan fornemme hun fiser*, men, advares der, *Der skal megen strøelse til en hvid hest*.

Hvis finheden kommer til udtryk i sprogbrugen, kan det kommenteres som da en mor fra Østfyn fortalte om sin datter der var begyndt at snakke Odensemål *Hun er så fin så hun kan ikke pisse uden gennem et halmstrå*

og skide igennem en tragt. Når nogen taler fint kan det også hedde *Han taler så spansk at vi danske knap kan forstå ham*, eller han blander måske, så *Det er halvt hollandsk og halvt af Mikkelt Skrædders*.

Med måde er alting godt

Det er bønder og småkårsfolk med en traditionsbunden livsform der længst har holdt fast ved ordsprogene, og mange af dem er mere præget af skæbnetro end af ortodoks kristendom, jævnlig med en humoristisk undertone; man må tage det som det kommer *Vi må bære os ad ligesom Fynboerne når det regner. De lader det regne*.

Højtflyvende ideer giver ikke genklang i dette miljø, tværtimod. Det er mådehold og besindighed der rangerer højt, og moralen er jævn og praktisk.

Man skal tage vare på sine ting *Den der ikke vil gammelt bøde, skal lægge meget nyt øde*, og man skal ikke regne med at få noget forærende uden egen indsats *Den flyvende fugl får lidt, den siddende slet intet; Gud giver os nødderne men han knækker dem ikke for os*.

På den anden side *Man kan ikke både ha det og ha ædt det* og rundhåndethed skaber ikke rigdom *De samler ikke rigdom på en rund hånd*, og rigdom heller ikke rundhåndethed *Jo ældre jo arrigere, jo rigere jo karrigere*. Gerrighed er tema for mange ordsprog der giver malende beskrivelser af gnierne *Han giver ikke en lort væk uden han får æggekage i steden; Han kan skide på en snebold og suge det ind for tørst; Det er en der kan suge en lort til den kan bløde*.

Overdreven gavmildhed er der imidlertid heller ingen sans for *Den der giver til han tigger skal slås til han ligger*, og lige som selvros som bekendt lugter ilde er beskedenhed en

dyd der kan overdrives *Den som lægger sig i rendestenen får nok en til at pisse på sig.*

Den har det godt der kan slide sig træt, æde sig mæt og sove om æ næt

Arbejde er et centralt begreb i den livsform ordsprogene skildrer, men ikke i moderne forstand som et middel til at skaffe sig forbrugsgoder, snarere som et grundvilkår ved tilværelsen. Lediggang har man ikke megen sans for, men desto flere ordsproglige talemåder om *Han går og slår skader* eller: *slår slåen ned*. Arbejdssomhed er en uomstridt dyd, og *En arbejder er sin løn værd*, ifølge ordsprogene består denne først og fremmest i at få ordentlig kost *Slåkarle skal have øl, tærsekarle skal have brød*. Traditionen vil vide, at *Den der er rask i kæben er også rask i næven*, mens *Den der er sen til sin mad er sen til sit arbejde*; måske er det en der sveder når han spiser, fordi han stræber mest når han arbejder for sig selv. For man må huske at *Det er ingen sag at være bonde, når en kun havde ro mellem måltiderne*. Denne humoristiske kommentar er typisk, for nok ved man at den sikreste vej til velstand er arbejde *Hvem der vil blive rig ved ploven, må selv holde på den*, men der er også mange ironiske kommentarer, *Lad dem arbejde der er skabt til det*.

Når enhver passer sig selv så bliver der ingen upasset

I landsbysamfundet var man tæt inde på livet af hinanden, derfor var det nødvendigt med regler for hvor tæt man kan gå på andre. Man skal ikke *Rende og lyse for gæs*, dvs. udfritte andre, og heller ikke blande sig i andres sager *Du skal ikke komme her og jage lopper af dig*; *Den der er alle steder at slikke får ofte fliser i tungen*; *Den der vil have sin næse allevegne, får den ofte i*

klemme, i mere upoleret form *Hvem der vil ha djer finger i hvermands røv de får dem tit skiden*; *Vil du lægge Kar Males fitte, og lade hendes røv sidde*. Især skal man ikke beskæftige sig med andres svagheder *Jo mere du slår på en melsæk jo mere støver den*; *Jo mere vi pirrer ved skidt, jo mere lugter det*,

Når hønen vil for hanen gale

Forholdet mellem kønnene kommenteres ofte i ordsprogene, det svarer til samfundssynet: hver har sin rolle og ordsprogene er især kommentarer til afvigelser fra dette mønster *Det er ikke godt når en kælling skal være degn*. En af yndlingsfigurerne er den underkuede mand *Jeg skal vise jeg er herre i mit hus, sagde manden, han lå under bordet*; *Du er mand i hønsehuset når hanen ikke er hjemme*.

Kvindebilledet er stereotypet, bl.a. regnes kvinder for snaksomme *Ræv er lutter hale, kvinder lutter tale*. Man skal imidlertid ikke forvente at finde det borgerlige kvindesyn eksemplificeret, der er langt mellem ordsprog om svage kvinder med behov for maskulin beskyttelse, og mere dækning for den kvinde-type der siger *Hellere død end rådvild* (iflg. traditionen Grundtvigs mors motto).

En pige skal ses ved et dejtrug ikke i en springdans

Den anderledes vægtning af kvindelige dyder kommer klart til orde i de mange ordsprog om magevalg, især valg af kone. Den elementære seksuelle tiltrækning er man hverken blind for eller tavs om, men ved ægteskab er der andre ting at tage i betragtning, det er for alvorlig en sag til at bygges på seksualdrift eller kærlighed alene. Alvoren hænger sammen med at det var et arbejdsfællesskab og

ejendomsfællesskab. Derfor er udsagnet *Hun er kun til at stå til stads i et glasskab* en hård dom. Dyd betyder egentlig kraft og brugbarhed, og ordsprogenes dydige kvinder er først og fremmest dygtige.

Lidt penge på kistebunden er dog ikke at foragte *Nu har jeg set alle dine herligheder, må jeg nu se dine penge?* For Når armod går ind ad døren flyver kærlighed ud af vinduerne. Det konstateres at *Rigmands døtre og fattigmands stude bliver ikke gamle i huse*, og at *En kan finde det i en enkeones bo, som en ikke kan finde i æ piger djer sko*. Pigerne er nu heller ikke blinde for det materielles betydning *Kat kommer ikke før den får mus, pigen ikke før hun får hus*, men *Når du bare har en kove (skur) kan du sagtens få en frue* (kove og frue rimer på Vestfyn hvor dette ordsprog bruges).

Der advares dog samtidig mod at se for meget på de økonomiske omstændigheder, for *Når æ pææng ær øø, hår en æ sow å føø*. I det hele taget er der nogle ret illusionsløse betragtninger over hvordan ægtefællen kan udvikle sig *Dem fine møer bliver gerne dem skidne søer; Katten knurrer ikke inden den får mus og ungkarlen ikke inden han får hus*.

Hvis konen døde var der en chance til for et fordelagtigt parti *En ligkiste ud og en brødkiste ind, det gør ingen mand fattig*, derfor kunne man sige *Til lykke med liget og Kirsten æbag efter*.

Man bør tænke sig om to gange før man foretrækker en rig enke frem for en fattig pige *Du må hellere tage en pige i hendes bare særk, end en enke med al hendes ringelværk*, men piger hører til de sarte varer *Piger, humle og boghvede, de kan få skade på én nat*, og *Regntø og købstadmø får snart ende*. Så måtte man trøste sig med at *Godt lokket er bedre end slet gift*. Der

er mange kommentarer til dem der har fået løse ben i maven dvs. er blevet med barn, for *Det er for sildig at rive i æ røv, når æ barn er gjort*, og det var ikke alle der sagde *Er hun mig god nok at ligge hos, er hun også god nok at sidde hos*.

Få ord og fyndige er bedre end mange og myndige

Fynd har noget at gøre med finde, dvs. føle, mærke, fyndige ord er altså ord der kan mærkes, der gør sig gældende. Ord med virkning. De ordsprog der har overlevet i den folkelige tradition er præget af en mundtlig kultur der ikke tænker i begreber men i billeder, jo mere slagkraftigt et billede er, jo bedre. Derfor er stregerne trukket kraftigt op og billederne er ofte kropsnære, både fordøjelse og forplantning må holde for, og ordvalget virker ofte groft på moderne ører. Konkrete kropslige skildringer bruges billedligt. *Vi behøver ikke at tigge for en skid, så længe vi selv kan slå den; Hun kan hverken skide eller tygge drøv; Svar eller slå en skid, så vi kan høre der er liv i dig*.

Kønslivet skildres glad og gerne og selv omskrivningerne er ret konkrete *Din fader har slået benet over på din moder; Karl er den der kan gøre sit arbejde både til engs og til sengs; Det sødeste kød er det der sidder mellem benene*. Men ofte går man direkte til sagen *Kan det blive til noget, lad det så være snart*, sagde pigen; *Er der flere og vil mens særken er oppe? Stå piller, jeg ved du kan; Du skal stryge din høle og kneppe din kone, så har du altid en skarp høle og en mild kone; En karl må ikke ligge hos en pige før hans pik er stiv nok til at bære en spand vand*.

Mange ordsprog er dobbeltudtryk, en sensensagtig formulering udvidet med et konkret billede eller en situationsbeskrivelse, og man-

ge af disse henter billederne fra kønslivet *Tanker er todfri, og skid skatfri; Kærlighed er så stærk, den løfter op både skjorte og særk; Nogen nåde er god, sagde manden, han fik lov at finde (dvs. føle på) pigens knæer; Højere op, sagde pigen, da drengen tog hendes knæer; Alting forstår sig, uden en pit. Den forlægger sig; Noget er bedre end it, sagde konen om mandens pit.*

Ofte er kropsligheden metaforisk, den er billede på noget helt andet, fx *Nu begynder koen at løde* (vise tegn på at kælvningen er nært forestående, dvs. der er indtægter på vej); *Du skal lægge maven til, sagde hun pigen* (siges når en tager kraftigt fat med maven som støtte); *Det kan ikke nytte at lade pikken synke - man må hellere tage en hånd i den* (giv ikke op!); *En skæv snurris kan også pisse lige, den skal bare stilles til det.*

De indgår også jævnlige i arbejdsregler fx for brændekløvning: *Eg fra rod og bøg fra top, pigerne nedenfra og op*, eller for murerarbejde, man skal lægge sten i det rette forbandt: *Fitte på fitte duer itte* (to fuger lige over hinanden hed fitteforbandt).

De grove og usædelige ordsprog

Denne ordsprogstradition er ikke for de fintfølede, der pisses og skides, fises og fjertes og kneppes og pules, og de i den sammenhæng relevante organer omtales ved rette folkelige navn, og der er mange navne at tage af. Optegnere og udgivere fra en senere og mere poleret tid, eller samfundsgrupper med helt andre stilistiske normer har da også haft deres problemer med de grovkornede ordsprog. Evald Tang Kristensen skriver således i indledningen til sin store samling: jeg [har] ikke udeladt en del noget grovkornede ordsprog. Dermed mener jeg dem, der ikke

just kommer til os med pyntelig tale og zirlige vendinger, men tager bladet fra munden og siger lige ud, sådan som den almene almue endnu gjør det den dag i dag (Kristensen 1890).

Tang Kristensen er på det rene med at mange af de grove ord ikke havde samme valør i bondekulturen som i den borgerlige kultur, de er faktisk ikke så grove som vi opfatter dem, nogle af dem var også i ældre dansk mere stuerene. Et ord som pisse optræder således i bibelen, hvor det så sent som 1819 står at læse i Gammel Testamente: i 1. Samuelsbog kap. 25 vers 22 tales om "den som pisser på væggen" mens man 1871 skriver "af mandkøn" og den netop autoriserede oversættelse har ordlyden "nogen af mandkøn". I 1819 har "den som pisser på væggen" altså endnu været en brugbar omskrivning for en mand, og det sætter vendingen *De der sidder ned og pisser står op og spiser* i et nyt lys. Det har formentlig engang været en ret neutral formulering af den regel der har været gældende visse steder på landet helt op i dette århundrede, at kun mændene sad til bords, kvinderne stod op og spiste.

Det er imidlertid vanskeligt for os at abstrahere fra den valør ordene har i moderne dansk, og selv om man både kan høre og se udtryk som "afpisse territoriet" fx i avissprog, så er det nok de færreste der vil vente at finde det i bibelen.

Det er heller ikke alle de grove ord der tidligere var stuerene, en del af disse ordsprogs særegne fynd opnås netop ved at der bruges ord der også for 1800-tallets bønder var lidet pyntelige, ja deres virkning beroede på at de stødte an mod den almindelige sprogbrug. Ordsprogsformen betød at der

blev skudt et led ind mellem den talende og det der blev sagt; ordsproget var en slags citat af traditionen, og tillod en direkte tale, hvor meget af omgangsformen ellers påbød mere indirekte kommunikation.

Mens Tang Kristensen medtog de grovkornede ordsprog mente han ikke at kunne trykke hvad han kategoriserede som "usædelige ordsprog", dvs. ordsprog der henter billeder fra kønslivet. De er sorteret fra, og ligger uudgivne på Dansk Folkemindesamling, men er udnyttet til denne artikel. Men den kraftigste udskilning af denne type ordsprog foregik allerede ved indsamlingen. Der er kun et fåtal af Tang Kristensens kilder (og bortset fra Feilberg slet ingen af de grundtvigske optegnere) der overhovedet har nedskrevet sådanne ordsprog, og det samme gælder de optegnelser der findes på Institut for Dansk Dialektforskning.

I en del tilfælde er første (pæne) del af et ordsprog optegnet, fx *Det er lyv, Lavs*, hvor der i den oprindelige optegnelse står "sommetider føjes en uartig slutning til". I dette tilfælde blev der så spurgt "Kan vi ikke få denne slutning? Det er vist den, der giver talemåden dialektpræg, den er jo ellers almindelig kendt". Med denne direkte forespørgsel som alibi oplyser Anna Pedersen fra Stevns at hele talemåden hedder *Det er lyv, Lavs, din pik løber* - men mod sin egen sædvane noterer hun kun denne slutning i lydskrift, uden oversættelse af det grimme ord til almindelig ortografi.

I andre tilfælde er de "usædelige" ordsprog gjort stuerene ved forskellige ændringer. Hos Tang Kristensen kan man fx læse *Bov, sagde Ballum præst, da rendte han næsen mod alteret*, men blandt de uudgivne "usædelige" findes

en anden version *Bum, sagde han Bælum præst, han rendte hans pik imod alteret*. Og den version er nok den oprindelige, højdeforholdene taget i betragtning.

Det velkendte *Der er flere røde køer end præstens sættes* også i et særligt lys, når man støder på andre versioner som *Der er flere pitter end præstens, degnen har én stump*.

Teoretisk set kan ændringen selvfølgelig være gået begge veje, men på baggrund af hvad vi ved om sædernes mildnen fra 15-1600 tallet til ordsprogene blev optegnet i 1800-tallet er det mest sandsynligt at den grove form er den oprindelige. I 1600-tallets adelsbreve er tonen ofte lige så grov som i ordsprogene i den folkelige tradition, men som tiden gik blev omgangsformerne poleret i de øvre klasser. I løbet af 1800-tallet nåede polituren også til bondemiljøet, og kun de faste former har kunnet videregive os et indtryk af tidligere tiders tone. Mange af de ordsprog der har levet videre i bondemiljøet til en optegner traf på dem, er eksempler på denne gamle mundtlige stil i al sin upolerethed. Ordsprogene kan ses som enkelte nedslag af denne kultur i kort og koncentreret form. De er grove, men samtidig levende og anskuelige i deres konkrete og billedlige udtryksform, hvor billedet konkretiserer det almene og knytter det til dagligdagen. De vidner om en mundtlig kultur hvor man fortalte mere og beskrev mindre, hvor man anskueliggjorde snarere end kom med logiske beviser for årsagssammenhæng. Ordsprogene fungerer som en sådan anskueliggørelse. Med dem tog man traditionen til vidne på at sådan forholder det sig nu engang. De blev en slags argumenter.

Som et prisme indfanger lyset rummer

titlens ordsprog mange sider af denne mundtlige tradition: opvurderingen af det upåfaldende og fordringsløse, der ikke gør væsen af sig, den konkrete form, hvor det konkrete gøres alment ved at blive benægtet, det grove præg og den mandlige synsvinkel. Alt dette kommer frem i et enkelt koncentreret udtryk, der i sig selv demonstrerer at få ord og fyndige er bedre end mange og myndige.

Litteratur

H.F. Feilberg: *Fra Heden. Folkelivsskildringer fra Mellemslesvig ved Aar 1860*. 1863 (citeret efter udgave ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, G.E.C.Gad, København 1920)

H.F. Feilberg: *Dansk Bondeliv saaledes som det i Mands Minde førtes navnlig i Vestjylland*. 1889 (citeret efter udgave ved Udvalget for Folkeoplysnings Fremme, G.E.C.-Gad, København 1910)

Evald Tang Kristensen: *Danske ordsprog og mundheld, skjæmtesprog, stedlige talemåder, ordspil og samtaleord*. Gyldendal, København 1890.

Iver Kjær og Bengt Holbek: *Ordsprog i Danmark*. Paludan, København 1969.

Jan Lindhardt: *Tale og skrift. To kulturer*. Munksgaard, København 1989.

"SMAATING FRA FOLKEHUKOMMELSEN"

Evald Tang Kristensen og den mundtlige folkepoesi

Af Else Marie Kofod

For 150 år siden udsendte Svend Grundtvig sit første opråb til "danske Mænd og Kvinder" om at indsamle gamle folkeviser (Dansk Folkeblad 8.12. 1843). Godt 10 år senere, 1.2. 1854, udvidede han sin opfordring til også at gælde andre former for folkedigtning samt overtro og skikke, ja - han mente ligefrem at man skulle foranstalte en "Klappejagt" på folkeminderne.

Selvom Svend Grundtvig kun var 19 år gammel, da han udsendte sin første opfordring, havde han allerede i flere år arbejdet med emnet, fordi han igennem hele sin barndom var blevet opdraget til denne gerning af faderen N.F.S. Grundtvig. Under indflydelse af den nationalromantiske bølge, der rullede ind over Danmark i begyndelsen af 1800-tallet, var det N.F.S. Grundtvigs opfattelse, at de sidste rester af vores nationale poesi kunne findes hos almuen ude på landet. Den nationale poesi var de viser, eventyr, sagn, ordsprog, gåder, rim og remser, der endnu i begyndelsen af 1800-tallet, var en levende tradition.

Han opdrog derfor sønnen Svend Grundtvig til, som han sagde, at blive "hälften skjald og hälften videnskabsmand." Ideen bag

dette udsagn var, at når man havde indsamlet flest mulige forskellige versioner af de enkelte viser, eventyr, sagn og ordsprog, så skulle man have mulighed for at finde frem til urtypen. Her kommer digteren ind i billedet, idet nemlig urtypen skulle gendigtes på baggrund af de mange forskellige versioner, man havde fået indsamlet. Da Svend Grundtvig udgav sin første gendigtede eventyrsamling (1876), formulerede han disse tanker i sin efterskrift: "For Formen i det lille Udvalg, som her bydes, er Udgiveren fuldt ansvarlig [...] Udgiveren vover at tro, at om end intet af disse Æventyr vil gjenfindes i Folkemunde ganske saaledes som det her fremstaa, saa vil dog ethvert af dem, hvor det er kjendt, ogsaa gjenkendes, vedkjendes og erkjendes som det samme Æventyr, ofte i en fuldere og renere Skikkelse, end det nu kan findes paa noget enkelt Sted, en Skikkelse, der dog maa have ligget forud for de ofte forvanskede og forkrøblede Former, hvori det nu kan forefindes."¹ Det Svend Grundtvig her skriver om eventyr, gælder naturligvis ogsaa de øvrige fortællegenrer.

Svend Grundtvig fik efterhånden opbygget en skare på omkring 300 indsamlere rundt

omkring i landet, og heraf udgjorde skolelærerne den største gruppe. En af dem var seminarist Anders Pedersen. Han giver i sit brev til Svend Grundtvig den 17. marts 1868 et fint billede af, hvordan indsamlingssituationen så ud på det tidspunkt, hvor arbejdet med at få fat i folkeminderne for alvor var ved at komme igang.

Igennem hans brev får man blandt andet indtryk af, at den mundtlige fortælletradition - eller som han selv kalder det "Smaating fra Folkehukommelsen" - på det tidspunkt ikke længere var en levende tradition. Man bliver også gjort opmærksom på de problemer, der kunne være med at få folk til at forstå, hvad det var, indsamlerne var interesseret i. Bad man dem, som det fremgår af brevet, komme frem med nogle ordsprog, vidste de ikke, hvad det var, og det samme var tilfældet med de øvrige genrebetegnelser. Anders Pedersen skrev blandt andet:

Af Viser har jeg ingen kunnet opdrive, dog er jeg paa Spor efter en om en Ridder og en Jomfru. Nu gjelder det Altsaa om, at finde en udlevet Kvinde, der kan huske den. [...] Deres Formodning er helt rigtig: "M. Dalgaard" er en gammel 77-aarig Degneenke fra Ulvborg, barnefødt i Lemvigs Nærhed og har til Fornavn Maren. De katolske Bønner har hun som Barn hørt af hendes Forældres Tjenestepige som med megen Alvor læste dem hver Aften og ovenikjøbet indskjærpede den lille Maren det Samme. Ellers sagde man, at Pigen var fjollet. - De maa tro, jeg har pumpet denne Degnekone, men Forglemmelsen har ogsaa hos hende draget sit Slør over dette Guldstøv. Naar man hører de tusinde Viser, eller

da næsten ukjendelige Rester af dem, som Folk for en 60 Aar siden, endnu under Efterveerne af Troiddommen, har gaaet og ruget over, da er Indtrykket mægtigere end ved selv Babylons Ruiner, idetmindste føler jeg det med mig selv. [...]

Med Hensyn til Ordsprog, saa er de meget vanskelige at faa fat paa, undtagen ved bogstaveligt at lure Folk dem af i Flugten. Fritter man om Ordsprog, ved den Spurgte ikke, hvad der menes.²

Året efter Svend Grundtvig modtog dette brev fra Anders Pedersen, fik han de første ud af mange breve fra den mand, der skulle blive den største folkemindesamler i Danmark, nemlig skolelæreren Evald Tang Kristensen.

Evald Tang Kristensen

Evald Tang Kristensen blev født den 24. januar 1843 i Nørre Bjært. Faderen, der var lærer, døde allerede tre år efter. Moderen giftede sig igen i 1849, og sammen flyttede familien nu til Brandstrup. Allerede som 11-årig nedskrev Tang Kristensen sine første folkeminder: "Ved en almindelig Foraars-Examen, der jo afholdtes i April, gjorde jeg mit første Forsøg paa at samle Folkeminder. Det var enten i 1854 eller 1855, jeg husker nu ikke, hvilket Aar det var. Jeg havde hørt Børnene fremsige nogle morsomme Gaader, som deres Forældre eller Bedsteforældre eller andre gamle Mennesker havde lært dem..."³

Hvad der herefter skete i Tang Kristensens liv fortæller han selv om i sit andet brev til Svend Grundtvig:

Jeg er Skolelærer og Kirkesanger i Gjel-

lerup, dimitteret 1861 fra Lyngby Seminarium. Forøvrigt er jeg meget ung, lidt over 26 Aar. Ingen udvortes Anstændighed har bevæget mig til at samle paa gamle Minder, tvært imod staar jeg i saa Henseende ganske ene her paa Egnen... Jeg har ikke været her i 3 Aar endnu, og det var først i Fjord Vinter, jeg rigtig tog det over tvært med Samlingen, alene foranlediget af min egen Lyst dertil.⁴

Mens Svend Grundtvig blev siddende bag sit skrivebord i København og aldrig selv kom i direkte kontakt med de mennesker, der kunne synge eller fortælle, så brugte Tang Kristensen det meste af sin tid i de følgende 40 år af sit liv på at indsamle, ordne og udgive folkeminder. I begyndelsen var han af økonomiske grunde tvunget til at have sit embede ved siden af, men fra 1892 kom han på finansloven og fik en fast årlig støtte på 1800 kr.

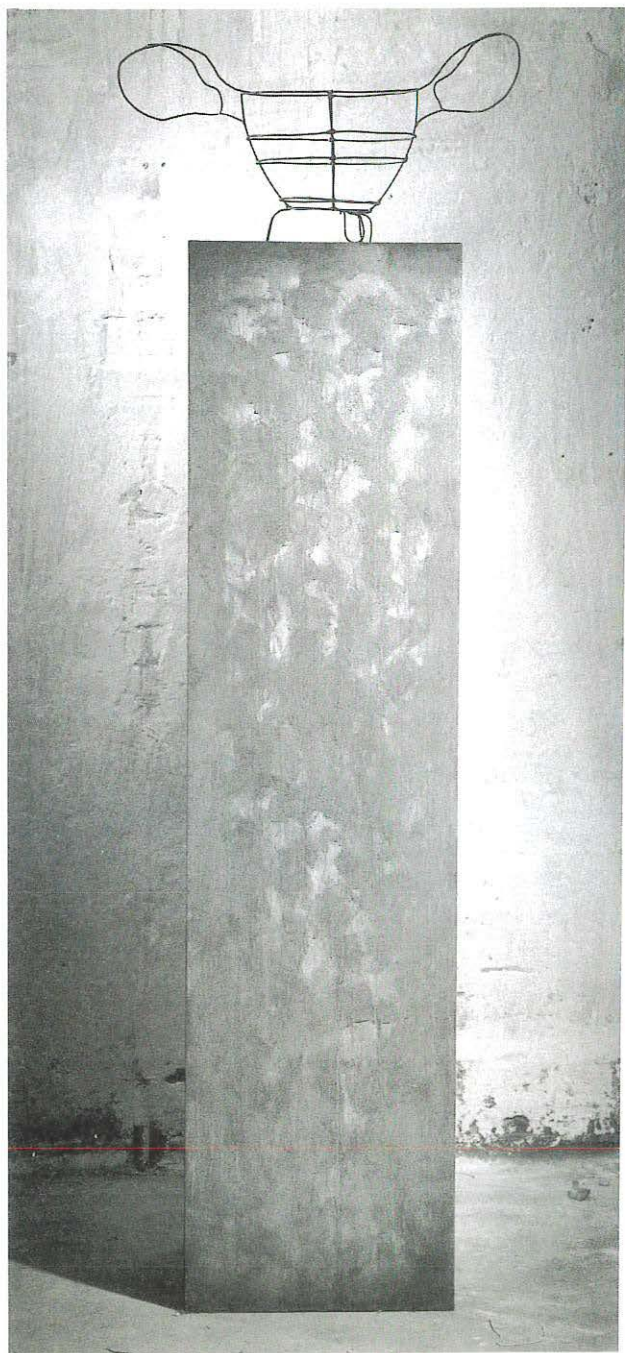
Før denne tid forsøgte Svend Grundtvig på bedste vis at skaffe ham penge til såvel indsamlingsrejser som til udgivelser. Tonen imellem dem kunne til tider blive temmelig skarp. Det var især, når Svend Grundtvig ønskede at gøre brug af noget af det materiale, Tang Kristensen havde indsamlet. Tang Kristensen mente, at han med tabet af sit helbred havde "slidt for at gøre disse indsamlinger", så derfor kunne det ikke være rimeligt, at Grundtvig sådan uden videre skulle afbenytte det, selv ikke da han tilbød at betale for det.⁵

Tang Kristensen nåede på sine indsamlingsrejser ud i selv de fjerneste afkroge og mindst bebyggede egne af specielt Midt- og Vestjylland, hvoraf Hammerum Herred vel nok er det mest berømte område. Han måtte ud i hytterne, når han skulle have fat i folkemin-

derne, der hvor "Bærmen" boede, og han måtte ofte spise og sove under de mest primitive forhold. Det var, som han sagde, et grænseløst svineri folk levede i ude på heden og ikke sjældent havde han da også både lus og lopper, når han kom hjem efter sådan en indsamlingsrejse. Da det var lettest at træffe folk indendøre om vinteren, fik han mest ud af at henlægge sine indsamlingsrejser til vinterperioden, hvor han jo så i kulde og sne måtte gennemvandre de store hedestrækninger. Det er ikke underligt, at han i perioder var hårdt plaget af gigt.

Evald Tang Kristensen fik indsamlet ca. 3.000 folkeviser med 1.000 melodier, 2.700 eventyr, 25.000 sagn, 25.000 rim, ordsprog og folkegåder samt titusindvis af optegnelser om folkeliv og folkeskik. I slutningen af 1880'erne lykkedes det desuden Axel Olrik at få Tang Kristensen til at nedskrive oplysninger om sine kilder, deres livsvilkår og under hvilke forhold, han gjorde sine optegnelser. Derfor er Tang Kristensens samlinger af så stor værdi i dag, fordi vi ved hvem, der har sunget og fortalt meget af det materiale, han har indsamlet. Vi ved hvor gamle kilderne var, hvor de boede, hvad de lavede og hvornår Tang Kristensen besøgte dem.

Når han sad overfor sine meddelere ofte under meget primitive forhold, skrev han ned samtidig med, at de fortalte eller sang. Han havde udviklet et næsten stenografilignende sprog, som han så opløste, når han på et senere tidspunkt lavede afskrifter af det indsamlede materiale. Derved må naturligvis en del af meddelernes sprog været gået tabt. På det område adskiller ordsprogene sig i nogen grad fra det øvrige materiale, fordi de er blevet nedskrevet i deres fulde ordlyd og i

Små gryder har også ører
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

den dialekt, de er blevet sagt i. Man møder i ordsprogene et noget anderledes ordvalg end i resten af folkedigtningen, og man får i høj grad en fornemmelse af meddelernes levevilkår. Til dette har Tang Kristensen selv følgende kommentar:

Da nu disse kraftsprog er hentede netop fra de lavere kredse, kunde jeg ikke tage i betænkning at fremstille den jævne bonde, som han er, og som han taler, ønskende, at man ej alene vil holde mig dette til gode, men også håbende, at man vil se dette som et fortrin ved min bog. Her har man den naturlige sandhed, her bliver tegnet et tro og sikkert billede af, hvad der i den senere tid har været oppe i det egentlige folk i åndelig henseende. [...] Meget af det, der forekommer i min bog, hører just ikke til det mest ophøjede, det poetiske i livet. Det stiler altså ikke højt, det har ikke nogen himmelflugt, og mange tanker drejer sig blot om livets nærmeste behov. Man må ej undre sig over, at det er sådan, når man ved, hvordan den store flerhed af folket sidder i det. Kampen for det daglige brød står i første række, og talen om ens næring og bjerger er altid først oppe. Mundheldene, hvor de haves, må da formes eller indrette sig derefter. Folket er i åndelig forstand synkende, og dets ordsprog må da også være det. Vil man ikke tro mig på mit ord, kan man jo give sig i lag med min bog og vil da snart blive overbevist. Naturligvis er det ikke altsammen lavt og drejende sig om æde og drikke, og hvordan man skal begå sig, der er guldgrube blandt de mange slakker, der er virkelig høj livsbesindelse, som træder en i møde af og til, og det viser jo,

at vi endnu ikke er helt vanslægtede fra fædrene, at vi endnu omend med stækkede vinger en gang imellem kan vove at se op ad og give et sving højt op over alt kjævet og roderiet her nede. Se det var altså nærmest det, jeg vilde; også i den retning give et pålideligt billede af nutidens folkeånd og almuens tanker om både det ene og det andet. Man kan sige så meget om folket, både sandt og usandt, men her har det tegnet sig selv af, og her er givet uomstødelige beviser for, hvordan det egentlig forholder sig.⁶

Det skrivende mellemlid

Evald Tang Kristensens mål var at indsamle så meget som muligt før det blev for sent samt at udgive stoffet i nogle store materiale-samlinger. Han ønskede "at være et skrivende mellemlid mellem de gamle fortællere og den videnskabelige gransker."⁷ Det var hans håb, at disse "stiltfærdige og jævne" meddelelser, ville få "nogen fremtidsbetydning". "Hvis altså den nøjagtige meddelelse er nummer et, så må der tages varianter med, og ved nøjere samliv med dem og mere indgående studium af dem vil da også det kjedelige derved forsvinde. Det står så enhver læser frit for selv at arbejde med og sammenarbejde, så meget som han har lyst. Hvad der gjælder om sagnene, gjælder alle vore folkeminder, der er ikke alene givende og lempede til nydelse, men de kræver arbejde og tilegnelse ad selvprøvelsens vej."⁸

Sådan skrev Tang Kristensen i 1901, hvor han kunne se tilbage på mere end 30 års virksomhed som folkeminderindsamler og -udgiver. At han oprindeligt har haft andre ambitioner end "kun" at være indsamler og

udgiver, får man en fornemmelse af i et brev, han skrev til Svend Grundtvig i 1880: "Hvad der ligger inde i mit Hjærte, faar saa sjælden Lov til at slippe ud, og jeg kunde undertiden ønske at have Tid og Lejlighed til at skrive noget ud af mig selv. Men det er og vil aldrig være andet end forbigaaende Ønsker og Længsler, da min Hovedopgave er blot at være Samler og Meddeler."⁹

Det er vanskeligt at sige noget om, hvorfor Tang Kristensen aldrig rigtig hverken fik skrevet noget "ud af sig selv" eller forsøgte sig med at gendigte folkeminderne. Måske var det, som han selv siger det, fordi han ikke havde tid nok, og fordi han nærmest var besat af tanken om at indsamle. Det kunne også være, fordi han godt var klar over, at han ikke magtede opgaven. Han kommer ind på problemet flere steder, blandt andet i forordet til *Mosekonen brygger*, en samling eventyr, der var indsamlet af ham og genfortalt af Børge Jansen i "en forædlet form". "Desuagtet har jeg stadig holdt paa", skriver han, "at naar man ikke kan gjøre dette Arbejde med overlegen Dygtighed og fuldstændig Forstaaelse, saa skal man give, hvad man har modtaget, og som man har modtaget det."¹⁰

Når Tang Kristensen i den grad var interesseret i at få indsamlet folkeminder, hang det også sammen med, at folkeminderne, efter hans opfattelse, var indbegrebet af noget nationalt dansk. De udgjorde en national arv, der i århundreder var overleveret fra generation til generation ad mundtlig vej: "Det maatte være herligt, synes jeg, at Folk, der er afskaarne fra saa godt som al Bogverden, hvilket beviselig Hedeboerne har været og tildels endnu er, dog har bevaret deres Eventyr, Sagn og Ordsprog med et aandeligt Sving

og med Levevisdom, iklædt de for Folket ret passelige Billeder. Folkeaaenden har jo fræmbaaret dem, og saa sandt vi endnu ikke er helt fremmede for den, maa vi kunne drage Nytte af dens Værk, saa at vor Danskhed kan fæstnes paa saa umiddelbar en Maade som vel mulig, og vi faar det stærkeste Vaaben mod alt det fremmede."¹¹

Da Tang Kristensen gik igang med at indsamle ordsprog, var det med henblik på at udgive en samling af "hvad der netop i vor tid lever i folkemunde" og med "hjemmelsmænd", der enten er "nulevende eller nys afdøde personer". I denne forbindelse udsendte han et opråb i Højskolebladet i 1888, som bevirkede, at en hel del samlere sendte, hvad de havde liggende. Han pointerer omhyggeligt, at det "altså ikke var trykte sager", han ville bruge, og at han ikke "har taget noget af en eneste trykt kilde, alt har ligget for mig i manuskript".

At et manuskript indsendt af en samler sagtens kan være afskrifter af trykte kilder, måtte han siden sande flere gange. Men, skriver han så, "det har dog ikke kunnet undgås, at et og andet er løbet med, som også findes i trykte ordsprogsbøger, og dette har i og for sig da heller ikke haft så særdeles meget for mig at betyde". "Læseren vil nok forstå, at det vilde kræve et altfor uforholdsmæssig stort og tidsslugende arbejde, om jeg nøje skulde have gennemgået alle vore trykte ordsprogsbøger og så uden nåde strøget alt, hvad det smagte af tryk."¹²

Som læser spørger man sig selv, hvad det mon egentlig er for ordsprog, der er blevet udgivet. Mere end halvdelen af hjemmelsmændene er lærere eller andre boglærde folk, der har sendt Tang Kristensen større eller

mindre samlinger af ordsprog, og ca. 2.500 numre er afskrevet efter Svend Grundtvigs samlinger.

Flere af Tang Kristensens samtidige venner og kolleger var opmærksom på hans manglende evne til at skelne imellem, hvad der var boglig overlevering, og hvad der stammede fra folkemunde. Men medens Axel Olrik og H.F. Feilberg nøjedes med at skrive om det til hinanden¹³, så bragte Kristoffer Nyrop et indlæg om problemet i tidsskriftet *Dania*:

Udgiveren af de "kuriøse overhøringer" har som bekendt indlagt sig overordentlig store fortjenester ved at *indsamle* folkeminder; som udgiver af folkeminder har det derimod flere gange vist sig, at han savner den fornødne kritik og ikke har noget absolut skarpt blik for, hvad der virkelig er ægte og folkeligt, og hvad der ikke er det. Dette bekræftes yderligere af den foreliggende bog.

I sin efterskrift udtaler hr. E.T. Kristensen følgende: "Jeg går naturligvis ud fra, at enhver strax er på det rene med, at alle disse småhistorier i længere tid har gået i folkemunde og ikke stammer fra nogen-somhelst trykt kilde". Han tilføjer endogså de mærkelige ord, at hvis de af ham meddelte historier havde nogen "trykt opsats" som kilde, "så vilde denne lille bog for mig selv ikke have nogensomhelst litterær betydning, og altså heller ikke for andre; men det er nu ikke sådan. Det er en afgjort ting, at de gamle mænd og kvinder, som har været mine meddelere, næsten alle tilhobe aldrig har læst slige bøger og blade, har været aldeles uden litterær påvirkning, men såmeget des mere påvirkede af folks overleveringer".

Hr. Kristensen har en kulsviertro på, at alt, hvad han hører folk fortælle, fortjener at trykkes, og at alt, hvad der optegnes efter folkemunde, repræsenterer urgammel folkelig overlevering. Som bekendt forholder det sig imidlertid helt anderledes; der er mange slækker mellem guldets og meget af hvad, der i vore dage trykkes som folke-minder, burde hellere forblive uudgivet.¹⁴

Tang Kristensen blev naturligvis meget vred og såret over dette indlæg og følte sig endnu engang uretfærdigt behandlet af en åndshovmodig akademiker. Der er næppe tvivl om, at en sådan udtalelse har været medvirkende årsag til, at han endnu mindre turde gå igang med at analysere og behandle det indsamlede materiale.

Det, at han med sig selv vidste, at han kunne gøre noget bedre end andre, var i flere tilfælde drivkraften bag de opgaver, han gik igang med. Hans interesse for ordsprog hang i virkeligheden sammen med, at præsten E. Mau i 1879 udgav en samling ordsprog, som Tang Kristensen syntes var mangelfuld. Det gjorde heller ikke sagen bedre, at Mau ikke havde villet lytte til Tang Kristensens gode råd, og at Svend Grundtvig havde udtalt sig særdeles rosende om værket.

Tang Kristensen bringer i sin indledning til *Danske ordsprog og mundheld* en række kritiske kommentarer til Maus ordsprogssamling, selvom han udtrykkeligt skriver, at de ikke skal opfattes "dadlende". Han berører blandt andet problemet om hvorvidt ordsprogene skal gengives i bogmål, som Mau har gjort det, eller i dialektmål: "Han [Mau] skrev fremdeles, at han med ganske enkelte undtagelser kun havde benyttet bogmålet i sam-

lingen, og jeg havde sendt ham en hel del, som han slet ikke kunde læse, ja, han vidste ikke engang, hvad "en melmad" var. Da jeg fik den mundfuld, var jeg på det rene med, at her var intet mere for mig at gjøre, og dermed sagde jeg Mau farvel."¹⁵

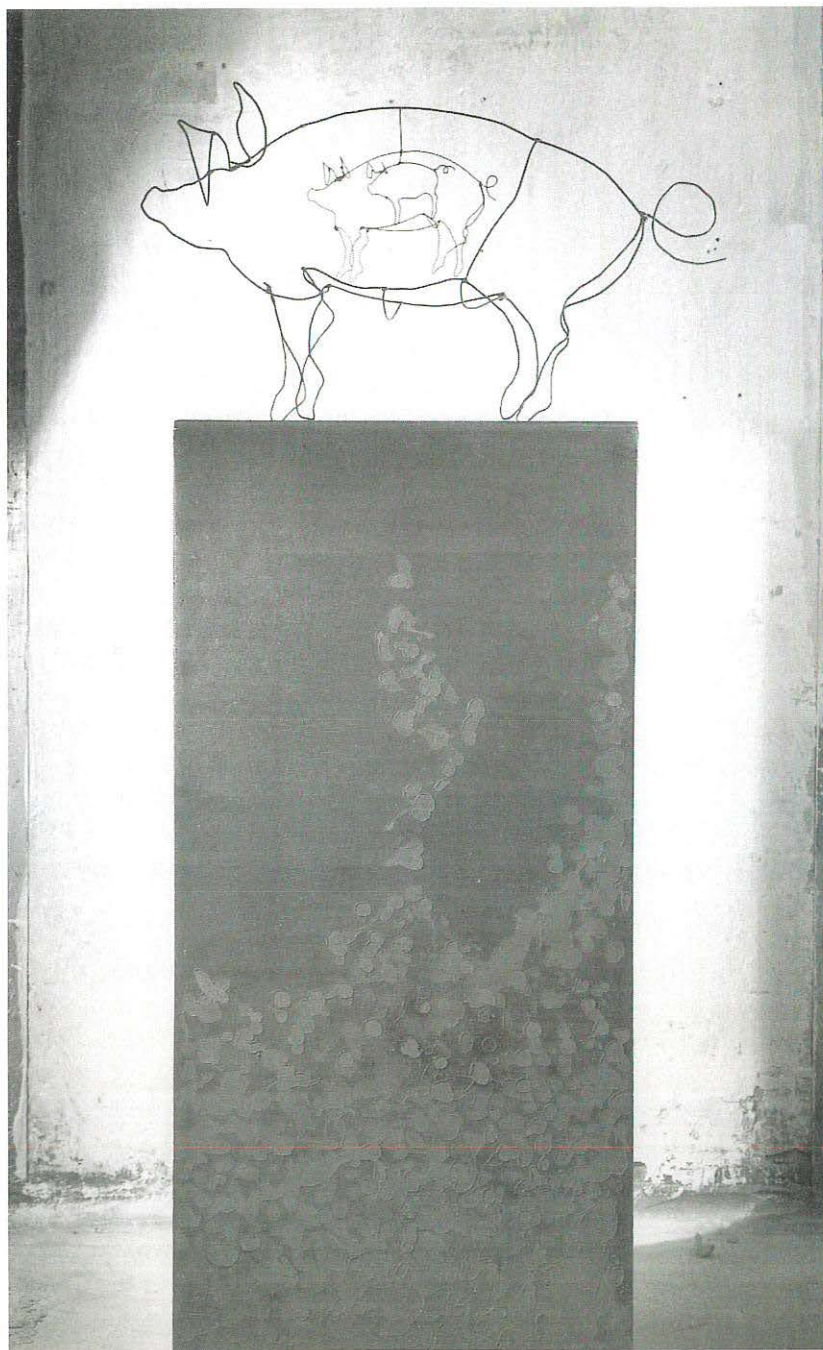
Alle de ordsprog, Tang Kristensen enten selv indsamlede eller fik tilsendt fra andre samlere, findes i dag på Dansk Folkemindesamling. De ordsprog, Tang Kristensen fik tilsendt efter sin opfordring i Højskolebladet, findes i en samling på 54 oktavpakker, hvor de er ordnet alfabetisk efter meddelernes og indsamlerens navne. Desuden fik Tang Kristensen en større samling med ordsprog og stedlige talemåder fra professor H.V. Rasmussen, hvoraf nogle er originaloptegnelser og andre afskrifter. Endelig er der afskrifter af L.N. Bertelsens og J. Terkildsens ordsprog samt ældre ordsprogssamlinger i renskrift og ældre afbrugte afskrifter. De fleste af disse ordsprog har Tang Kristensen fået afskrevet og systematisk ordnet i følgende grupper: ordsprog (ordnet efter stikord), skjæmtesprog (ordnet efter emne), ordspil, samtaler, usædvanlige ordsprog, læste ordsprog samt efterslæt.

Ordsprogene viser os i endnu højere grad end den øvrige del af den mundtlige fortælletradition, hvad den såkaldte kollektive bevidsthed bestod af. De har nemlig ikke på samme måde som eventyr og sagn en underholdningsværdi, de er "rene" læresætninger eller leveregler, og deres budskaber er i hvert tilfælde ikke til at tage fejl af.

Hvordan et ordsprog tilfældigvis er blevet "fanget i flugten" og præcis hvem, der har sagt det, er i virkeligheden mindre vigtigt. Det er derimod interessant at få noget at vide om i hvilket miljø og hvornår, det er blevet

brugt. Ordsprog og mundheld har nemlig kun en mening, hvis de erfaringer, normer og leveregler, de rummer, er gældende blandt de mennesker, der kender og bruger dem. Derfor kan ordsprogene give os oplysninger, som andre kilder kun i ringe omfang fortæller os noget om, f.eks. holdningen til døden, kønsroller, valg af ægtefælle eller arbejdsmoral. Og selvom ordsprog og mundheld ofte kan modsig hinanden, kan man som regel altid finde holdninger, der kan anvendes som et supplement til de øvrige kilder. Som et sådant henligger de ordsprog, der er indsamlet i det 19. århundrede, i vid udstrækning som et endnu uudnyttet og spændende kildemateriale.

1. Svend Grundtvig: *Danske Folkeæventyr*. Kbh. 1876. Efterskrift s. 231.
2. DFS XIII, blad 592-593. Brev fra Anders Pedersen til Svend Grundtvig 17.03.1868.
3. Evald Tang Kristensen: *Minder og Oplevelser*. Bind I-IV. Viborg 1923-28. Bind I, s.162-63.
4. DFS 1929/144. Brev 2 til Svend Grundtvig 12.03.1869.
5. Om Svend Grundtvig og Evald Tang Kristensens forhold til hinanden, se Else Marie Kofod: *Evald Tang Kristensens syn på folkeminderne*. Kbh. 1984. s. 38-42 og s. 86-102.
6. Evald Tang Kristensen: *Danske ordsprog og mundheld, skjæmtesprog, stedlige talemaader, ordspil og samtaleord*. Kolding 1890. Til læseren.
7. Evald Tang Kristensen: *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*. Bind I-VI. Aarhus 1892-1901. Bind VI. Efterskrift, s. 618-19.
8. Som note 7.
9. DFS 1929/144. Brev 174 til Svend Grundtvig 08.02.1880.
10. Evald Tang Kristensen: *Mosekonen brygger. Æventyr og Legender*. Kbh. 1891. Forord.
11. Evald Tang Kristensen: *Om vor Folkedigtningens dannende Indflydelse*. Dansk Folketidende, 11.årg. (1876), nr.16 , s. 63.
12. Alle citater er fra Evald Tang Kristensen: *Danske ordsprog og mundheld...* Se note 6.
13. Se f.eks. DFS 1922/121. Brev fra Axel Olrik til H.F. Feilberg 08.10.1889
14. *Dania. Tidsskrift for folkemål og folkeminder*. Andet bind. 1892-94. s. 51
15. Som note 6.

Der findes ingen gris så lille,
at den ikke kan slå en krølle på halen
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

DEN OMVENDTE VERDEN

I maleriet *Nederlandske ordsprog* har Bruegel den ældre (1528-69) sat 115 ordsprog og talemåder i scene, muligvis endnu flere. Der er intet centrum i billedet, men et myldrende liv af enkeltscener. Måske man alligevel kan udpege en fællesnævner: den omvendte globus på gavlen af kroen til venstre. Bruegel fremviser en omvendt verden, hvor man skrifter hos Fanden, løber panden mod muren, tager hinanden ved næsen osv. Dumheden er det styrende princip i denne omvendte verden.

De følgende forklaringer er hentet fra Alan Dundes og Claudia A. Stibbe: *The Art of Mixing Metaphors* (1981) og oversat af Henrik Blicher og Iver Kjær.

1. *Taget er dækket med tærter* (der er overflod som i Slaraffenland)
2. *Kosten rager ud* (når husets herre ikke er hjemme) eller: *Gift under koste* (at komme sammen uden kirkens velsignelse)
3. *Han ser igennem fingrene* (han overser med vilje noget)
4. *At stå med træsko på* (at vente forgæves)
5. *At sende den ene pil efter den anden* (at fremture) eller: *At skyde alle sine pile af* (den kloge har altid en i reserve)
6. *Grisene løber rundt i kornet* (alt går galt)
7. *Han løber, som om han havde ild i røven* (at have stort hastværk)
8. *Han spiller på gabestokken* (den, der gør noget ulovligt leger med muligheden for at komme i gabestokken)
9. *Han vender kappen efter vinden* (har et standpunkt til han tager et nyt)
10. *Han hælder fjer i vinden* (dumt eller nyteløst arbejde)
11. *Hun glør efter storken* (er doven eller gravid)
12. *Han slår to fluer med et smæk*
13. *Når huset brænder, kan man varme sig ved gløderne*
14. *Han slæber på klodsæn* (en forkastet frier; en ulykkelig ægtemand)
15. *Frygt får den gamle til at løbe*
16. *Når blind leder blind* (falder begge i grøften)
17. *Rejsen er ikke forbi, selvom man får øje på kirke og tårn* (livet er ikke forbi, selvom enden er i sigte)
18. *At sætte nogen i solen* (at afsløre en an-

- dens fejl offentligt; lasterne kommer for en dag)
19. *Hestepærer er ikke figner* (man lader sig ikke binde noget på ærmet)
 20. *Han ser bjørnene danse* (muligvis: han ersulten eller han ignorerer sine kreditorer)
 21. *Han er der for at vogte med gæssene* (hans tilstedeværelse eller indsats er overflødig) eller: *Hvem ved, hvorfor gåsen går barfodet?* (alting har en årsag)
 22. *Han har et øje på sejlet* (at være årvågen)
 23. *Han skider på galgen* (han frygter end ikke den hårdeste straf)
 24. *Kragerne må vente på ådsler*
 25. *At sidde under kniven* (at være under stort pres) eller: *Der hænger kniven* (udfordring)
 26. *Han skider på hele verden* (foragt for verden)
 27. *Den omvendte verden* (motivet mundus pravus/mundus inversus - verden på hovedet - er centralt for hele billedet)
 28. *Narren får det bedste kort* (i den omvendte verden følger heldet den tосsedede)
 29. *De har hinanden ved næsen* (de snyder hinanden)
 30. *Terningerne er faldet* (der er ingen vej tilbage)
 31. *Det kommer an på den måde kortene falder* (tilfældighedernes spil)
 32. *Et klippet øje* (at blinke indforstået)
 33. *En æggerede* (det er uklogt at lægge alle sine æg i én kurv)
 34. *Der er lægter på taget* (der er sladreter i farvandet)
 35. *Han har hul i sit tag* (svaghed, utilstrækkelighed)
 36. *Et gammelt tag kræver mange reparationer* (man må råde bod på alderens dårligdomme)
 37. *Han har tandpine bag ørerne* (at foregive noget)
 38. *Han pisser mod månen* (et nytteløst forehavende)
 39. *Der hænger potten ude* (i den omvendte verden hænger natpotten ude)
 40. *Ullige tallerkner gør skeløjet* (misundelse)
 41. *To tosser under én kappe* (ubegavet enighed)
 42. *At barbære den tossede* (at holde nogen for nar; den tossede barberer man uden sæbe)
 43. *Det vokser ud af vinduet* (kan ikke holdes hemmeligt)
 44. *Han fisker bagved nettet* (kommer for sent)
 45. *Han springer fra koen til æslet* (ubeslutsomhed)
 46. *Han kysser ringen på døren* (en ivrig, men afvist tilbøder) eller: *Han kysser ringen* (overdreven ærbødighed)
 47. *Han gnubber sin røv mod døren* (respektløshed)
 48. *At pege på hullet i døren* (bede nogen om at forsvinde)
 49. *To skider gennem det samme hul* (uadskillelig enighed)
 50. *Det hænger som skidehuset over kanalen* (sagen er klar og entydig)
 51. *Han kaster sine penge i vandet* (at spendere hovedløst; han er skiderig)
 52. *En hullet mur falder snart sammen* (kritiserer man en del, underminerer man helheden)
 53. *Store fisk spiser små fisk* (den magtfulde opsluger den magtesløse)

54. *Han kan ikke holde hovedet over vandet* (drukner i problemer)
55. *Han kan ikke tåle at se solen skinne i vandet* (misunder andres lys og lykke)
56. *Han kaster sin kutte på hegnet* (forlader en munkeorden)
57. *Han svømmer mod strømmen* (gør noget vanskeligt eller upopulært)
58. *Han griber ålen om halen* (en umulig opgave: at fastholde en slimet ål)
59. *Krukken går til vandet, indtil den går itu* (alting har en ende)
60. *Man laver gode remme af en andens læder* (det er nemt at være rundhåndet på andres vegne)
61. *Enhver sild må hænge ved sine egne gæller* (man må tage ansvaret for sit eget liv og følgerne af egne fejltrin)
62. *Han har kagen på hovedet* (måske: en uheldig bejler)
63. *Hans sild bliver ikke stegt her* (han er ikke velkommen)
64. *Hvad kan røgen gøre grydekrogen?* (han er den rigtige mand til jobbet)
65. *At sidde mellem to stole i asken* (den ubeslutsomme udretter ingenting)
66. *Hunden er i spisekammeret* (spisekammeret er tømt; måske: i den omvendte verden spiser hunden før herren)
67. *Der hænger saksen ude* (at blive "klippet" for alle sine penge af en snedig handlende)
68. *Et lysbur* (lichtekooi: en luders udstillingsvindue, et "lystbur")
69. *Altid at tygge på et ben* (at være optaget af det samme gamle problem)
70. *Hønsebefamleren* (opsøger bekymret hønen før ægget er lagt; eller: en skørtejæger)
71. *At tale med to munde* (upålidelig tvetydighed)
72. *Han bærer dagen (lyset) ud i kurve* (et tåbeligt forehavende, solen går jo ned af sig selv)
73. *At tænde lys for djævelen* (af frygt behandler han sin fjende pænt)
74. *En falsk kirkesøjle* (religiøs hykleri, falsk støtte)
75. *At skifte hos Fanden* (at betro sine hemmeligheder til en fjende)
76. *Ørepusteren* (en ondsindet sladretaske)
77. *Ræven og tranen har hinanden som gæster* (gensidigt bedrag - ingen får noget ud af middagen)
78. *Det er skrevet med kridt* (hans regning er ikke glemt)
79. *Den er så utæt som en skummeske* (måske: bundløs sult; måske en "svamp", der tager mere end han giver)
80. *Det er sundt at pisse i ilden* (han har endnu ikke tabt sin livslyst; hvor der er ild, er der håb)
81. *Han er ikke til at dreje et spyd med* (han er umulig at samarbejde med)
82. *Han sidder på gloende kul* (er nervøs eller utålmodig)
83. *Han fanger den ene fisk med den anden* (udnytter situationen) eller: *At snuppe en fisk* (at gå i vandet)
84. *Hun samler hønseægget op og lader gåseægget fare* (manglende proportionssans)
85. *Han falder gennem kurven* (bliver fanget i sin egen løgn; eller afvises som frier af den tilbedte, får en kurv)
86. *At have en hvid fod med nogen* (at have nogens velvilje)
87. *En søjlebider* (en religiøs hykler, der fremviser sin tro)

88. *Hun bærer ild i den ene hånd og vand i den anden* (er uoprigtig og ondsindet)
89. *Grisen trækker spunsen ud* (dyrisk grådighed)
90. *Man hældes det i ham med en tragt* (drikeri uden måde)
91. *At hænge en bjælde på katten* (det er svært at gennemføre en idé i praksis: Musene mente, at en bjælde om halsen på katten ville advare dem i tide. Ingen ville dog anbringe den)
92. *Han er væbnet til tænderne* (han er forberedt på alt)
93. *Den ene sørger for tenen, den anden spinder* (ondsindet sladder; eller: den ene får idéen, den anden udfører den)
94. *Hun giver sin mand den blå kappe på* (utroskab. Bedrag er et gennemgående tema)
95. *Grisen er stukket i maven* (sket er sket)
96. *At kaste roser for svin* (: perler for svin)
97. *To hunde kan ikke forliges om ét ben* (grådighed, misundelse)
98. *Han vil sætte et skæg af hør på Vorherre* (religiøst hykleri)
99. *Han sidder i sit eget lys* (tåben sidder i vejen for sig selv)
100. *At trække det længste eller korteste strå* (den ene vinder, den anden taber)
101. *Han forsøger at gabe højere end ovnen* (et idiotisk forehavende)
102. *Stangen er stukket gennem ovnen* (bageren har spoleret sine brød ved at rage i ovnen)
103. *Hun vil kunne binde selv Fanden til en hovedpude* (kvinden ved magten)
104. *Hvor tenen hersker over sværdet, går det ilde for husets herre* (spindesiden ved magten)
105. *Man kan ikke løbe muren ned med hovedet; eller: At løbe panden mod en mur* (at møde store forhindringer og insistere på gamle løsninger)
106. *Den ene klipper fårene, den anden grisene* (den ene har mere held end den anden)
107. *Når kalven er druknet, dækker man brønden til* (først når ulykken er sket, forsøger man at forhindre den)
108. *Man må bøje sig, hvis man vil igennem verden* (man må tilpasse sig)
109. *Han drejer verden på sin tommelfinger* (han har alt under kontrol)
110. *At stikke en kæp i hjulet*
111. *Den, der har tabt sin kål kan ikke samle altsammen op igen* (sket er sket)
112. *Han kan næppe nå fra det ene brød til det andet* (den fattige kan ikke få enderne til at mødes)
113. *Et rivejern uden håndtag* (noget ubrugeligt, som kroppen uden hovede)
114. *Øksen ligger allerede ved rødderne* (der er udsigt til problemer evt. til en snarlig død)
115. *Han leder efter øksen* (er ude på skrammer)

Pieter Bruegel, Nederlandske ordsprog, 1559

Olie på træ, 117 x 63 cm

Gemäldegalerie Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin

Foto: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz©

Pieter Bruegel, Nederlandske ordsprog, 1559

Olie på træ, 117 x 63 cm

Gemäldegalerie Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin

Foto: Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz©

TRO ØRET MINDRE END ØJET

Om middelalderens billedkunst og ordsprog

Af Søren Peter Hansen

*Øjet er vissere dømmer end øret.
Den skal vist se, der skal sandt sige.*

1

Når man studerer ordsprog, er et alfabetisk register efter hovedord et overmåde nyttigt instrument. Der kan man let og bekvemt skaffe sig overblik over hvor og hvor mange gange et bestemt ord optræder som hovedord i ordsprogene og derefter give sig til at tolke på de nøgne fakta.

Slår man ord fra billedkunstens område som f.eks. *male, tegne, afbilde*, op, bliver resultatet lig nul. Prøver man derimod ordet *kunst* er man mere heldig, for her får man hele syv ordsprog.¹

I fem af disse syv bruges ordet *kunst* imidlertid ikke om kunstnerisk aktivitet. Tre er såkaldte 'wellerismer', hvor begrebet *kunst* bruges ironisk, f.eks: *Kunsten stiger, sagde degnen, han slukkede alterlysene med en fjært*. Ét har formuleringen: *Det er ingen kunst at...* i betydningen: 'det er ikke svært at...' - og ét er et nyere rimet mundheld: *Kunsten stiger mere og mere, af stakler bliver der flere og flere*, og heller ikke her sigter ordet *kunst* til kunstnerisk aktivitet.

Det efterlader to, hvor betydningen af kunst er kunstneriske frembringelser. Det ene kan spores tilbage til Seneca: *Kunsten er lang,*

og livet er kort; det andet: *Mange er kunstens veje*, angives at stamme fra Peder Låles Ordsprogssamling, der dateres til midten af 1300-tallet, men hvis ældste komplette overlevering er et tryk, det såkaldte 'Ghemmen-tryk', fra 1506. Ingen af disse to viser imidlertid hen til nogen præcis kunstnerisk udfoldelse, kun til kunst og kunstens vilkår i al almindelighed.

Ordsprogene selv interesserer sig altså kun i ringe grad for billedkunst - og det til trods for at de selv i høj grad benytter sig af billedsprog - og til trods for at ordsprogene selv - som det også fremgår af mottoerne - opfordrer til at der lægges større vægt på det set end på det hørte.

2

Hvor gamle ordsprog er kan man kun gisne om. Den ældste danske ordsprogssamling, Peder Låles ordsprogssamling, der indeholder omkring 1200 ordsprog, kan som sagt med stor sandsynlighed føres tilbage til midten af 1300-tallet, men den bygger med lige så stor sandsynlighed igen på ældre danske og udenlandske forlæg, for ordsprogssamlinger var så langt fra et dansk speciale, de udkom over

hele Europa på både nationalsprogene og på latin og - som Peder Låles - på begge sprog. At de har spillet en endog meget væsentlig rolle i middelalderen og haft en væsentlig udbredelse - f.eks. som lærebøger - er hævet over enhver tvivl.

Men ordsprog er først og fremmest en mundtlig genre, og ordsprogene er i ekstrem grad bundet til den situation, hvori de fremsiges. De fungerer i en kontekst. Ved spekulation over et nøgent ordsprog (dvs. et ordsprog uden omgivende situation, som det f.eks. optræder i en ordsprogssamling) kan der i bedste fald opnås en række teoretisk mulige tolkninger, hvoraf ingen kan verificeres; men af konteksten ses applikationen og dermed meningen - og heraf følger, at samme ordsprog i forskellige kontekster kan have forskellige betydninger.

En illustration kunne antyde en sådan kontekst, men ingen af de tidlige ordsprogssamlinger er forsynet med sådanne, og i (sam)tidens mest udbredte danske billedproduktion - kalkmalerierne - har de, såvidt jeg da kan se, sat sig meget få spor. Dette kan nok undre, for i en tid med enorm analfabetisme, har mundtlige, fyndige sentenser - som f.eks. ordsprogene - og forholdsvis lettilgængelige billeder - som f.eks. kalkmalerierne - ganske givet spillet en stor rolle i opdragelses- og socialiseringsprocessen.

Kalkmalerierne smykker, illustrerer og belærer og vil samtidig udsige noget eviggyldigt sandt om tilværelsen. De henter i sagens (og stedets) natur hovedsagelig deres motivverden fra bibelen, og i mindre udstrækning fra antikkens skrifter, rejsebeskrivelser og anden verdslig litteratur,² men tilsyneladende ikke i ordsprogssamlinger - ikke engang fra

Bibelens egen "Ordsprogenes bog".

Herved både ligner og adskiller de sig fra ordsprog; for ordsprog illustrerer og belærer også, men henter kun sjældent inspiration i de hellige skrifter. Inspiration henter de derimod i dagligdagens konkret erfarede virkelighed. Også ordsprogene vil udsige noget eviggyldigt sandt om tilværelsen, men hvor kalkmalerierne hovedsageligt opererer med en eviggyldig religiøs sandhed, er ordsprogenes sandheder hovedsageligt bundet til den konkrete erfarede virkelighed, ofte med en underliggende protest mod herskende vilkår, og derfor har de to udtryksformer ikke umiddelbart fundet sammen.

Der er dog næppe tvivl om at en del kalkmalerier har kunnet få beskueren til at associere til ordsprog. De allegoriske fremstillinger af de 4 kardinaldyder (retfærdighed, udholdenhed, mådehold og klogskab) og de tre guddommelige (tro, håb og kærlighed) har sikkert kunnet aktivere ordsprog hos beskueren, og man kan meget vel tænke sig, at man ved synet af dødssyndsmændene i f.eks. Tirsted kirke,³ der anskueliggør de 7 dødssynder (iflg. den gængse tradition fra ca. 1100-tallet: hovmod, misundelse, vrede, dovenskab, gerlighed, frådseri og utugt) kunne komme i tanker om ordsprog, der omhandler samme synder. F.eks. *Frådser æder først æblet siden skrællen* eller *Hovmod står for fald* eller *Gerrig mand er ingen god, men sig selv værst* eller *Ond er horkones vrede*.

Men også konkrete fremstillinger af lasteværdige situationer, som f.eks. i Vinderslev kirke, hvor en fornem mand er afbildet med en drikkeskål i den ene hånd og samtidig igang med at kaste op⁴ kunne - ud over at

Kalkmaleri i Vinderslev Kirke, Viborg Amt.
Foto: Nationalmuseet.

advare mod frådseri - minde beskueren om at *Vinen er en spotter, øl giver larm, ingen der dingler af det har visdom* som der står i Ordsprogenes bog, 20,1⁵ - eller som det senere hedder hos Peder Låle *Når øllet går ind, da går viddet ud.*

Samme fornemme mand er i øvrigt understyret med en fuglekrop, der minder om en hane, og beskueren kunne så ved samme lejlighed mindes om at *Enhver hane krør sig på sin egen mødding* - eller som det hed hos Peder Låle: *Hiemme ær hanæ diærffwest.* Kalkmalerierne kunne altså - ligesom ordsprogene - formidle social kritik.

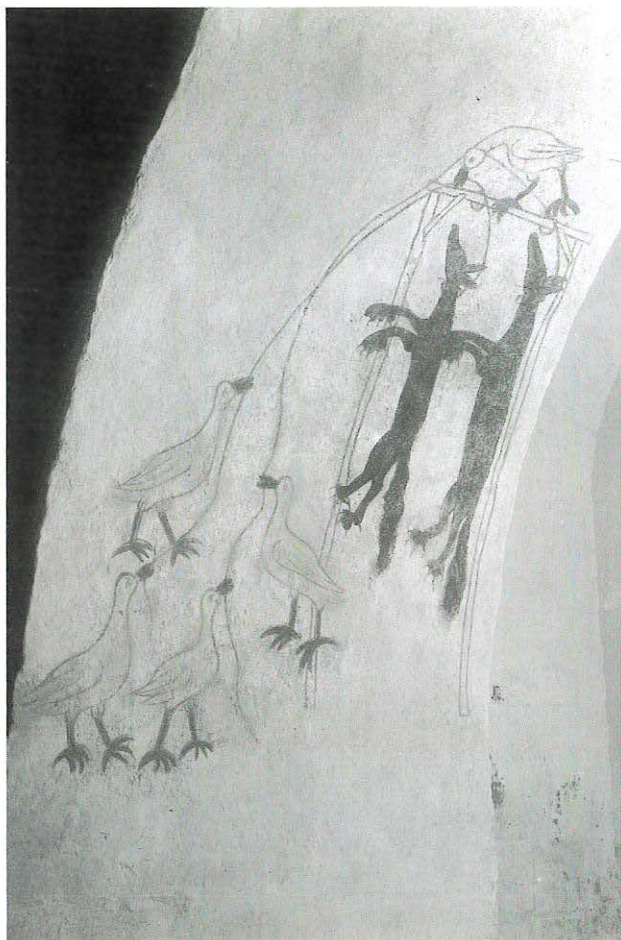
Det gør de måske også indirekte i mange fremstillinger af Adam og Eva i paradiset. Adam og Eva fremstilles ofte som en traditionel bondefamilie med hverdagsagtige sysler. Sådan ses de f.eks. på et glasmaleri i Hejde kirke på Gotland fra ca. 1370.⁶ Her harver Adam mens Eva spinder, og beskueren kunne meget vel associere til ordsproget *Der Adam hakkede, Eva spandt, hvor fandtes da en herremand?* og samtidig mindes om, at de første mennesker på jorden, dem vi alle nedstammer fra, ikke var konger, biskopper, præster eller adelsfolk, men netop helt almindelige mennesker: bønder.

3

Ræven optræder på en del kalkmalerier og i adskillige ordsprog; kendtest af ræveordsprogene er nok *Sæt ikke ræven til at vogte gæs.*

Fra Oláfs saga (fra første halvdel af 13. årh) kendes en ordsprogsagtig vending *slægr sem refr* (= snu som en ræv), så ræven fremstår altså fra de ældste tider som inkarnationen af snuhed, list og svingefuldhed. En forestilling der har været sejlivet, tænk blot på en nutidig talemåde som *at have en ræv bag øret* og et ordsprog som *Når gåsen tror ræven og fåret ulven, da vé deres hals.*

Som eksemplerne viser optræder ræven ofte sammen med gæs, og i flere senmiddelalderlige kirkemalerier fremstilles ræven med et

Kalkmaleri i Ottestrup Kirke, Sorø Amt.
Foto: Nationalmuseet.

tamgås i flaben, og symboliserer således onde magters svigefulde angreb på svage og tro-skyldige mennesker. Ræven bliver den onde selv.

I Västra Vemmelöv kirke i Skåne findes et kalkmaleri der forestiller en ræv, der står på

Kalkmaleri i Ottestrup Kirke, Sorø Amt.
Foto: Nationalmuseet

en prædikestol iført munkedragt, men med et gåsehoved stikkende frem over prædikesto-lens kant, og en anden gås gemt i munkekut-ten. På et par danske kalkmalerier i Ottestrup kirke,⁷ finder man samme motiv, i en lidt mere raffineret form. I Ottestrup kirke er

kalkmalerierne næsten blevet til en tegneserie, hvor de formastelige ræve til sidst får deres retfærdige bekomst. Her optræder to ræve, og på det første billede er den ene iført præstekrave og er kommet op på prædikestolen, hvor den prædiker for en samling gæs, mens den anden ræv løber væk med en gås i flaben, og i næste øjeblik - på næste billede - ses de (overlevende) renfærdige gæs i færd med at hænge rævene i galgen⁸ - en udgang på historien, der i allerhøjeste grad spiller på et retfærdighedsbegreb, hvor de svage sejrer over de snu og stærke.

Niels Haastrup har for nylig foreslået, at nogle af vrængmaskerne har fungeret som en slags 'huskebilleder',⁹ og i S. Marie kirke i Helsingør har han fundet eksempler på sådanne vrængmasker, som han tolker som 'huskebilleder'. Et af dem viser et hoved hvor munden udspyr en ræv med en gås i flaben, og Niels Haastrup anfører i forbindelse hermed et ordsprog fra Peder Låle: *Peder, sagde gåsen, jeg ager, da ræven løb til skovs med den.*

Om et kalkmaleri fra Nørre Herlev kirke, der forestiller en ræv og en stork med en højhalset krukke imellem sig skriver Broby-Johansen:¹⁰

Æsops dyrefabler fra Antiken fandt i Middealderen genklang, ikke blot fordi fablernes nøgterne moral faldt sammen med folkets egen, som den har fået udtryk i ordsprogene, men også fordi det for småfolk stadigvæk var praktisk at fremsætte slige sandheder i harmløs form. Fablen om ræven og storken - triumfen over den lumskes list - er fortalt i mange kirker. Ræven har givet storken søbemad i en flad skål og storken tager revanche ved ved siden at

Nørre Herlev Kirke, Frederiksborg Amt.
Foto: Nationalmuseet

traktere ræven med gildesmad i en højhalset krukke.

Den mere kloge narrer den mindre kloge, de udbyttede straffer udbytterne - verden kan vendes på hovedet og retfærdigheden ske

fyldest. Balancen kan genoprettes - ikke blot i himmelen, men også på jorden. Det er bl.a. det rævene i ordsprogene og på kalkmalerierne fortæller os.

4

Var ordsprogene ikke direkte inspirationskilde for kalkmalerne, var de det til gengæld for den hollandske maler Pieter Bruegel d.æ. (ca. 1528-1569).

Som kalkmalerne i Danmark fremstillede han også allegorier over dødssynderne (1556-57) og dyderne (1559-60) og lod sig inspirere af bibelske og religiøse motiver. I 1556 laver han således en tegning med titlen *Den hellige Antonius' fristelse*,¹¹ med en billedpåskrift der lyder: "Multae Tribulationes Justorum, De Omnibus Iis Liberabit Eos Dominus" (= De retfærdiges lidelser er mange, Men Herren frier dem fra dem alle. (Salmernes Bog, 34,20). Rundt om den hellige Antonius skildres flere små optrin, og kunsthistorikeren Tolnai fandt i 1925, at en række af disse optrin er visualiserede ordsprog.¹² Året før (1555) maler Bruegel et af sine hovedværker, *Ikaros' fald*, hvor forskere ligeledes har påvist tilstedeværelsen af et ordsprog. Hovedfiguren på billedet er en bonde i færd med at pløje sin mark, men i buskadset til venstre i billedet ligger noget, der kunne ligne et dødt dyr eller menneske; tilsammen en hentydning til det flamske ordsprog: *Ingen plov standser, fordi et menneske dør*.¹³

Det var imidlertid ikke mærkeligt, at Tolnai kom på den idé, at lede efter ordsprog på Bruegels billeder, dels var ordsprogsgengivelse ikke ualmindelig i nederlandsk grafik op gennem 1400- og 1500-tallet, dels forestiller en del af Bruegels billeder ordsprog eller har

ordsprog og talemåder som undertekst.

Sådanne ordsprogsbilleder er ikke begrænset til en bestemt periode af Bruegels produktion, men fremstilles gennem størstedelen af hans liv. Endnu en tegning, dateret 1556, der forestiller en overdimensioneret fisk, med bugen skåret op og småfisk væltende ud af såvel bug som mund, har således påskriften: *De store fisk æder de små*,¹⁴ og så sent som i 1568 laver han såvel et maleri, *Fuglereden*,¹⁵ som en tegning, *Biopdrætterne og fugletyven*¹⁶ med påskriften: "Dije de Nest Weet, dije weeten / dijen rooft, dije heeten" (= den der ved hvor reden er, han ved det - den der stjæler den, han har den). I (vistnok) 1558 maler han 12 mindre ordsprogsbilleder, som (senere ?) samles på én træplade, hvor hvert af dem visualiserer et ordsprog,¹⁷ og i 1567/68 maler han et maleri, *Die Blinden*,¹⁸ der forestiller fire blinde, der ledes i grøften af en femte blind.

En tegning fra 1556 af en skoleklasse med et æsel der har både stearinlys og briller på bordet illustrerer både *Hvad hjælper lys og briller, når æslet ikke vil se og det, der står skrevet på tegningen: Selvom æslet går i skole for at lære, er og bliver det dog et æsel og kommer ikke ud som hest*.¹⁹

Det er altså ikke svært at finde belæg for sammenhængen mellem ordsprog og billede hos Bruegel.

Vigtigst i denne sammenhæng er et andet af hans hovedværker, et oliemaleri, dateret 1559. Det var fra begyndelsen vistnok kendt under navnet *Den omvendte verden*, men har med tiden fået titlen *Die Niederländischen Sprichwörter*,²⁰ fordi det visualiserer omkring 120 talemåder og ordsprog der var kendt, og (måske) i aktiv brug, på Bruegels egen tid.

'Oversættelsen' af billedet (= identifika-

tionen af de enkelte talemåder) har gennem mange år beskæftiget forskerne, og i denne antologi kan det foreløbige resultat ses, med forslag til dansk oversættelse v. Henrik Blicher & Iver Kjær, men der er, som det ses, stadig uopklarede punkter (f.eks. nr. 20 og 113) .

Det er imidlertid ikke kun 'oversættelsen' der har voldt problemer, man har også gerne villet læse et samlet udsagn ud af billedet, og også det har voldt besvær.

Billedet er malet i en realistisk tradition. Ned til den mindste detalje kan alt genkendes og beskrives, men af og til resulterer beskrivelsen i ikke reelt eksisterende objekter, f.eks. et gåseæg, der løber på to ben (nr. 84). eller umulige situationer: En trane og en ræv sidder ved samme bord og spiser (nr. 77) (Jfr. kalkmaleriet, der er omtalt ovenfor).

Det samme gælder for personerne på billedet. Hver især kunne (til nød) tænkes i færd med det han/hun foretager sig på billedet, men at alle personerne skulle foretage sig det samtidigt er en umulighed. Således endelig også stedet for billedets handling. Handlingen er tilsyneladende henlagt til en landsby der ligger tæt ved en flodmunding ikke langt fra havet. Men kigger man nærmere efter er denne landsby ikke fysisk mulig, men sammenstykket således at både borg, borgerhus, kapel, håndværkerværksted, bondegård, fiskerhytte og fattighjem har fået plads på de 117 x 163 cm. billedet måler. I overensstemmelse hermed repræsenterer personerne på billedet alle tænkelige erhverv og samfundsgrupperinger: borgerstand, gejstlighed, håndværkere, bønder, fiskere, daglejere.

Men billedet indeholder også to personer, hvis tilstedeværelse udvider billedets hand-

lingsplan voldsomt. Gud og Fanden (hhv. nr. 98 og 75).

Billedet omfatter således ikke alene hele verden, men også de muligheder der ligger ud over: Himmel og Helvede, og understreger således sin universalitet - ganske som ordsprogene, der også omfatter land og by, bonde og borger, høj og lav, rig og fattig, dyr og mennesker, Gud og Fanden.

Det er imidlertid interessant at se, hvor Gud og Fanden er placeret på billedplanet, og hvilke roller de er tildelt.

Kigger man på billedet er noget af det første man lægger mærke til en meget kraftig diagonalkomposition. Beskuerens blik føres fra forgrundens nederste venstre hjørne op gennem billedet mod baggrunden øverst til højre. Bybilledet er så arrangeret således, at den mere velhavende del af verden ligger til venstre for diagonalen, den fattigere til højre. Men overalt beskæftiger personerne sig med nyttesløse - og konkret set - tåbelige projekter: De kaster roser (perler) for svin (nr. 96), de fisker bag nettet, hvor der ingen fisk er (nr. 44), de løber panden mod en mur (nr. 105), de varmer sig ved det brændende hus i stedet for at slukke ilden (nr. 13), kaster penge i vandet (nr. 51) osv. osv. Og alle handler tilsyneladende uden at bekymre sig om omgivelserne; hver især beskæftiger sig kun med sit eget tåbelige projekt.

Fanden er placeret i den rige del, til og med i kapellet, hvor der skrives for ham, uden han af den grund ser ud til at foretage sig andet end at kede sig med hånd under kind - Gud i den fattige del, hvor det eneste han foretager sig er at velsigne det skinhellige bedrag. Ingen af dem har tilsyneladende indflydelse på - endsige interesse i - hvad der

foregår omkring dem, og heri ligner de til forveksling billedets øvrige personer, men til forskel fra billedets øvrige personer forlener deres tilstedeværelse på hver sin halvdel af billedet måske billedhalvdelen med en vær-ditilskrivelse.

På den fattige side er der nøjsomhed (f.eks. er de fødevarer, der er afbildet der kun grød, fisk og brød), på den rige er der overflod (her findes svin, kalve, hunde, okser, vin- eller øltønder, høns, fisk, kornmarker m.m.m.) Hvor Fanden er findes overflod, hvor Gud er, nøjsomhed.

Stik mod hvad man skulle forvente, er den del af verden, hvor Fanden regerer den, der får tildelt flest materielle goder, mens den der hører Gud til må nøjes med usle rønner, fisk, brød og grød. Der er vendt op og ned på verden, ganske som den omvendte globus (nr. 27) antyder.

Derved bliver titlen "Den omvendte verden" (jfr. note 11) en sandsynligvis oprindelig - og god - titel, og dermed får billedet karakter af en påvisning af urimeligheder. Verdens goder er skævt fordelt. Ganske som på kalkmalerierne, hvor f.eks. den fornemme mand med drikkeskålen havde fået så meget, at han måtte kaste op igen.

Men samtidig er den omvendte verden vores verden. Det er os, der er skildret på Bruegels billede, og vi er - set fra hans archimediske punkt (jfr. billedets fugleperspektiv) - alle tåber. Vi er alle i gang med hvert vort tåbelige projekt, uden interesse for hvad naboen foretager sig, og uden blik for det nyttesløse i det vi foretager os.

Det tåbelige og nyttesløse består netop i, at vi i virkeligheden (= konkret på billedfladen) gør alt det, ordsprogene advarer os imod at

gøre: kaster perler for svin, varmer os ved et brændende hus, tørrer fjer i blæsevejr, kaster graven til når kalven er druknet, lader blind føre blind, forsøger at gabe højere end ovnen, at pisse til månen osv. osv.

Måske øjet vitterlig *er* en bedre dømmer end øret, når det for alvor kommer til stykket. Og det gør det ofte i både ordsprog og billedkunst.

1. Jeg har prøvet i en af de mest tilgængelige, systematiske danske ordsprogsudgaver: *Ordsprog i Danmark*, udg. af. Bengt Holbek & Iver Kjær (1969). *Danmarks gamle Ordsprog*, udg. af I. Kjær & J.K. Sørensen, (1974-) er endnu uden et registerbind. Heller ikke hos E. Mau: *Dansk Ordsprogs-Skat I-II* (1879) er der noget at hente.
2. Jfr. f.eks. Ulla Haastrups indledning til Nationalmuseets *Danske Kalkmalerier*, bd. 6, 1992, s. 56
3. Dødssyndsmændene findes afbildet i Nationalmuseets *Danske kalkmalerier*, bd.6, 1992, s. 105
4. Kalkmaleriet findes gengivet i Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel*, 1947, s. 179 og i Nationalmuseets *Danske Kalkmalerier*, bd.6, 1992, s. 10
5. I den tidligere autoriserede bibeloversættelse lød samme sted: "En spotter er vinen, stærk drik slår sig løs, og ingen, der raver deraf er viis."
6. Glasmaleriet er gengivet i Knud Kramshøj: *Den lange middelalder*, 1992, s. 177
7. Gengivet i Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel*, 1947, s. 184 og i Nationalmuseets *Danske Kalkmalerier*, bd. 6, 1992, s.208
8. Gengivet sammesteds som anført i note 7
9. I Nationalmuseets *Danmarks kalkmalerier*, bd. 5, 1991, s. 116-119
10. Broby-Johansen: *Den danske Billedbibel*, 1947, s. 184 (Kalkmaleriet er afbildet sammesteds)
11. Tegningen er gengivet i kataloget for Bruegel-udstillingen på Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Kupferstichkabinett, (red. af F. Anzelewsky m.fl.), Berlin 1975, Pl. 93
12. Karl Tolnai: *Die Zeichnungen Pieter Bruegels*, München 1925
13. Oplysningen er hentet hos Knud Kramshøj: *Den lange middelalder*, 1992, s. 200. Her er billedet også gengivet i sort/hvid. Billedet kan ses gengivet i farver (og i større format) i Gerh.W. Menzel: *Pieter Bruegel d.ä.*, Leipzig 1966 (2. Aufl. 1974), Pl. 22-25.
14. Tegningen kan findes gengivet hos Gerh.W. Menzel: *Pieter Bruegel d.ä.*, Leipzig, 1966 (2. Aufl. 1974), Pl. 11
15. Gengivet sstds. som note 14, Pl. 76
16. Gengivet sstds. som note 11, Pl. 131
17. Gengivet sstds. som note 14, Pl. 21
18. Gengivet sstds. som note 14, Pl. 81
19. Gengivet sstds. som note 11, Pl. 92
20. Pieter Bruegel d.æ. : *Die Niederländischen Sprichwörter* (1559). Olie på træ, 117 x 163 cm, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin. (Billedet findes gengivet sstds. som note 14, Pl. 22-25.) At titlen *Die niederländischen Sprichwörter* er af senere dato ses af de benævnelser det har haft i tidligere ejeres bofortegnelser og kataloger. F.eks. blev det i 1668 i bofortegnelsen efter Peter Stevens benævnt "Le Monde renversé" (Den omvendte verden). I 1669 kaldes det i en fortegnelse fra en kunsthandler og -samler ved navn Forchouldt i Antwerpen "de Blauwe Huyck" (Den blå kappe), og under samme navn nævnes det i Costantin Huygens dagbog fra 1676. Begge disse navne er sandsynlige tidlige titler eftersom det vides at et meget udbredt kobberstik af Frans Hogenberg (Antwerpen, 1558), der anses for at være en af Bruegels inspirationskilder, bar påskriften: "Die blau Huicke is dit meest ghenaeemt maer des werelts abuisen hem beter betaempt" (= Den blå kappe bliver det oftest kaldt, men som Verden på hovedet skulle det hellere være kendt). Ydermere antyder den omvendte globus, der er hængt ud fra borgerhuset i billedets venstre forgrund, en tematik der understøtter titlen: Den omvendte verden.

FYND ER FIN!

Af Peder Skyum-Nielsen

For ni år siden blev jeg angrebet af den virus, der volder sygdommen fyndicitis.

Angrebet var så hårdt, at jeg måtte skrive en bog på mere end 800 sider om fyndordene og sprogets kraft. Men her bagefter vil jeg nødig være den gode virus foruden. Thi fyndordene er vist sjovere og mere væsentlige end alt andet materiale, man som sprogmeneske kan få fat i. De giver mange gode glæder.

En af glæderne er, at næsten alle verdens tanker kan rummes i de forskelligartede små tekster. Undertiden siger de korte og tætte sætninger lige så meget som en hel roman eller afhandling: med aforismens, ordsprogets, sloganets, mundheldets eller mottoets få koncentrerede ord.

Fyndordene danner den åndelige fødes kraftperler eller vitaminpiller. "A proverb a day ..", kunne man sige -

Og sproglæreren må glæde sig over, at en hel tekst for en gangs skyld lader sig anbringe på en tavle - analysere og tolke til bunds.

Som Shakespeare skriver i *Hamlet*: "Brevity is the soul of wit". Og frydefuldt er det, hver gang man i den korte form støder på sande visdomsord: Sådan nogle, der går lige til

kernen af det væsentlige.

"God og glad følges ad" - siger et anonymt, rytmisk og rimet ordsprog. Og Frederik Paludan-Müller har, i *Adam Homo*:

Ja Livets Maal, om end ei sagt udtrykkelig,
Er det, at gjøre Gavn og være lykkelig.

Erich Fromm mente: "At øve retfærdighed, at tale sandhed, at elske sine medmennesker - det er alt." Og mystikeren William Blake indfangede sin mening med de tolv ord: "Menneskets opgave er at være kunstner og dele alt med sin næste."

Knapheden eller de få ord virker tiltalende på et tidspunkt, hvor vi mere end nogen sinde er ved at drukne i informationer.

Den tekniske skribent ville måske udtrykke det sådan, at "Væskeemballerende cylindriske beholdere udviser i påfaldende grad omvendt proportionalitet mellem påfyldningsgrad og akustisk evne til lydfrembringende virksomhed". Men det er mere elegant med ordsprogets fire ord (eller syv stavelser): "Tomme tønder buldrer mest".

Filosoffen Ludvig Feilberg skrev, at "Jo færre Ord der kan bruges om en Ting, desto

bedre." - Men selv kortheden eller koncentrationen har sine grænser. Og man mister nuancer ved den ekstreme fynd.

Afkorter man ud over en bestemt grænse, forstår folk ikke, hvad det drejer sig om. Man kan tage Frederik den Andens inskription "T.I.W." (som dækker "Treue ist Wildbrat": troskab er en sjælden ting). Eller man kan tænke på de nutidige tjeneres ejendommelige post på visse regninger fra værtshusene på Vesterbro: "G.S.G." (= 'Går den, så går den').

Kropsligheden og den verbale velsmag hører også blandt fyndordenes glæder.

Børnerim, remser, slogans, ordsprog - og masser af digte - går lige lukt i kroppen på os: Fordi de har en linjedeling eller struktur, der passer med vores vejrtrækning, og en rytme i ordene, som svarer til vores puls.

Cigaretter er usunde. Men sloganet løber let og er besnærende lækkert at tage i munden: "Så er der tid til en Cecil". Mundgodt ligger mejeriernes: "Det er mælk, det er dejligt, det er ny energi". Og det galopperende ordsprog: "Den der kommer først til mølle, får først malet".

Med *fraseringen* og *det rytmiske* er vi nær på de andre træk, der gør ordsprog m.m. til maksimalt mundtlig sprogbrug:

Rim bidrager som bekendt til, at formuleringer bliver lette at huske og nemme at tage i munden. Sådan nogle som "Dandy kvikker bestandig", og "Det er Rich's der drik's", er svære at vise ud fra sproglageret, når først de er kommet derind.

Men *allitterationer* er også effektive, når noget skal klistres fast: "Lige børn leger bedst", siger ordsproget. "Give gaver gå til guldsmed", "Kaffen er Karat", og "Dyp i Dyrups" - lyder tre velkendte slogans. Det

sidste af dem har oven i købet en flot *assonans* på den sjældne vokal *y*. (Den vækker opmærksomhed - og giver mange point i Scrabble).

Billedkraften forklarer en anden side af ordsprogs eller slogans' effekt. Vi sér det foran os: Den lille tue, der vælter det store læs; den hvirvlende tornado, som bare plínger køkkenet tindrende rent.

Vores verbale smagsløg stimuleres, når vi tager gode fyndord i munden.

Og så er der jo alt det morsomme! - Som når én af mine reklamebekendte stilfærdigt siger, "Livet har nu noget, man ikke finder andre steder" (oven på en god frokost). Eller når statsministeren (ifølge *At tænke sig...*) "oplyser, at han nu også har fejlet unionen ind under gulvtæppet".

I byen er jeg engang blevet manuduceret om, at "Der findes to slags kvinder: Dem der bliver sure over ingenting, og dem der bliver sure over álting". Selv om det nu og da kan være svært at se stranden for bare tæer.

Netop *At tænke sig...* er et laboratorium for den slags morsomheder. Og i firsernes (næsten lige så) glade fodbold dage hed det i ATS: "Allan er stor, og Sepp er hans profet".

Men byens mure og graffiti-flader har også mange fine. Som da en natmand engang havde malet på muren ind til Assistens Kirkegård: "KNUS NATO!" Og et mildere væsen lidt senere havde føjet noget ind: "KNUS TIL NATO!" Samme sted stod der en morgen: "Schlüter skal dø!" Men snart også: "- ak ja, det skal vi jo alle".

Her har vi tillige fat i den fyndglæde, der knytter sig til teksternes liv.

Fyndord fortæller deres egen kultur- og litteraturhistorie. De rummer og fastholder

mange fags, grupper og enkeltpersoners grundindsigter. Men når udtrykkene bliver for gamle eller slidte, må der varieres og skabes nyt.

"Brylcreme fedter ikke, før det kommer ud af tuben" - blev det til blandt biografgængerne. Eller: "Ti ud af ni filmstjerner bruger Lux". Nogle bankfolk siger nu, "Sammen er vi hest". Og vores fhv. udenrigsminister bemærkede til Helmut Kohl - oven på unionsafstemningen samt EM-finalen i juni 1992: "If you can't join them, beat them!"

Til unionsafstemningen havde modstanderne for øvrigt et slagord, som var det mest virkningsfulde i hele den valgkamp. Det klang: "Holger og konen siger nej til unionen". Og selv om rytmen (bevidst?!) var hjemmestrikket, bankede rimet godt og folkeligt - samtidig med at hele formuleringen anslog forestillinger dybt inde i vores nationalmytologiske ekkorum: 'Holger' er ikke kun SFs nuværende formand (MF'eren Holger K. Nielsen) - men også den slumrende redningsmand, som vil stå op og kæmpe, når Danmark for alvor er trængt.

Fyndordene fastholder og danner erindringsknager for store dele af vores nationale (og globale) historie. "Gudsfrygt styrker rigerne" (hed det med Christian den Fjerde); "Folkets kærlighed min styrke" (Frederik den Syvende, plus jordemødrene); "Hvad skal det nytte?" (Viggo Hørup); "Man har et standpunkt ..." (Jens Otto Krag); "Ideologier er noget bras" (Poul Schlüter).

Forhenværende statsminister Schlüter er i øvrigt en politiker, som med eminent tæft har tilpasset sig tidens krav om de korte slående formuleringer, der kan fange opmærksomhed og bruges i nyhedsudsendelsernes

få-sekunders-klip samt dagbladenes overskrifter: "Det går ufatteligt godt" (som blev sagt med hensigt og vilje), "Det skal være lettere at være dansker", "... en klaptorsk ...", "Firkløverregeringen", "Holde-fast-metoden", og "Der er ikke fejlet noget ind under gulvtæppet".

Sådanne "punchlines" leverer vigtige streger til fyndordsbilledet af i dag. Men endnu vigtigere er det, at ordene generelt har fået så stærk konkurrence fra det ikoniske eller visuelle: fra alle tv-billederne, videoerne, tegneserierne, fotografierne, computergrafikken osv. Samspillet gør, at de fleste nutidige fyndord må forstås inden for den samlede ramme af: musik og billeder, typografi og farver, mediearrangement - og tekst.

Tyskernes formulering om, at "Das Auge ist mit", gælder i mere end én forstand om fyndbrugen fra halvfemserne. Og måske knytter der sig en kulturkløft til den ældre generations verbale og den unge generations ikoniske opfattelse og -fart?

Men - stadig væk: Der er masser at glæde sig over og fastholde i det verbale. Og måske allermest i ordsprogenes, sloganernes, mottoernes og devisernes koncentration af sprogkunst og væsentlighed.

Det er blevet sagt, at "Den der kan være glad for lidt, har meget at være glad for": Ordsprogene og de andre småtekster syner måske ikke af meget - hver især.

Men tilsammen.

AT GØRE DYD AF NØDVENDIGHED

Af Bertel Haarder

"Man kan lære meget af ordsprog - men man gør det ikke", sagde Storm P. Det skyldes dels, at ordsprog jo ikke kan værges sig mod at blive misbrugt til at bekræfte forudfattede meninger, dels at ordsprogene ofte modsiger hinanden - eller udtrykker det rene vrøvl.

Selv har jeg haft megen glæde af ordsproget "Nød lærer nøgen kvinde at spinde". Jeg har som forskningsminister i festtaler ofte omskrevet det til "Nød lærer de dorske at forske". Det er lige så rigtigt som al den snak, man som minister skal høre, om at flere penge er vejen til saligheden.

Men størst glæde har jeg haft af ordsproget, der taler om "at gøre en dyd af nødvendigheden". Hvis dette udtryk ikke er et ordsprog, så vil jeg hermed ophøje det til at være et ordsprog, tilmed et af de klogeste og mest almene og anvendelige, der findes.

Hvad gjorde Firkløverregeringen, da den ustandseligt kom i mindretal: den gjorde en dyd af nødvendigheden, omdefinerede det parlamentariske demokrati så man var i regering og opposition på samme tid - og gav derefter Folketinget skylden for de mange ufuldkommenheder, den måtte lægge navn til.

Hvad gjorde danskerne, da landet var gået fra nederlag til nederlag og endte i total yd-

mygelse i 1864? Vi gjorde en dyd af nødvendigheden, satsede på indre styrke og "hvad udad tabes, skal indad vindes" osv. Dette ordsprog bliver stadig puttet ind i hovedet på skolebørn verden over, f.eks. alle små koreanske skolebørn, der lykkeligt sammenblander Grundtvig og Dalgas (som vistnok har det tilfælles, at ingen har formuleret det!).

Så dygtige har vi været til at gøre en dyd af nødvendigheden, at vi har udviklet en særligt raffineret form for selvovervurdering. Vi næsten dyrker vore nederlag, lige fra Kristian den Fjerdes ufattelige dumheder til Slaget på Reden (1801), nederlaget på Dybbøl (1864) og den tyske besættelse 9. april 1940. Vi mener inderst inde, at disse nederlag i særlig grad har lutret vor sjæl og gjort os bedre end alle andre folkeslag. "Frø og ugræs er føget over hegnet". Det onde kommer udefra. Derfor har vi utrolig svært ved at vænne os til den tanke, at vi kan lære lige så meget af andre europæiske lande, som de kan lære af os.

Heldigvis var der nogle økonomiske og militære nødvendigheder, som fik os til at melde os ind i det internationale samfund, først NATO, siden EF. Men ét er nødvendigheden - hvornår begynder vi at gøre en dyd af den?!

SOM MAN RÅBER I SKOVEN FÅR MAN SVAR

Af Per Højholt

Det var Henriksen der fortalte slutningen.

Begyndelsen var at jeg i vinteren 1952 lod mig ansætte ved Notodden Folkebibliotek hvor jeg var til sommeren 1953 og allerede efter få ugers forløb blev antastet af kommunalbud Larsen med besked om at der oppe i fjeldet boede en danskbegeistret præst som gerne så et besøg af mig. Det skulle finde sted en søndag eftermiddag og jeg ville uden besvær kunne finde hans bolig da der alle søndage flagedes med Dannebrog for det tilfælde at danskere skulle komme der forbi.

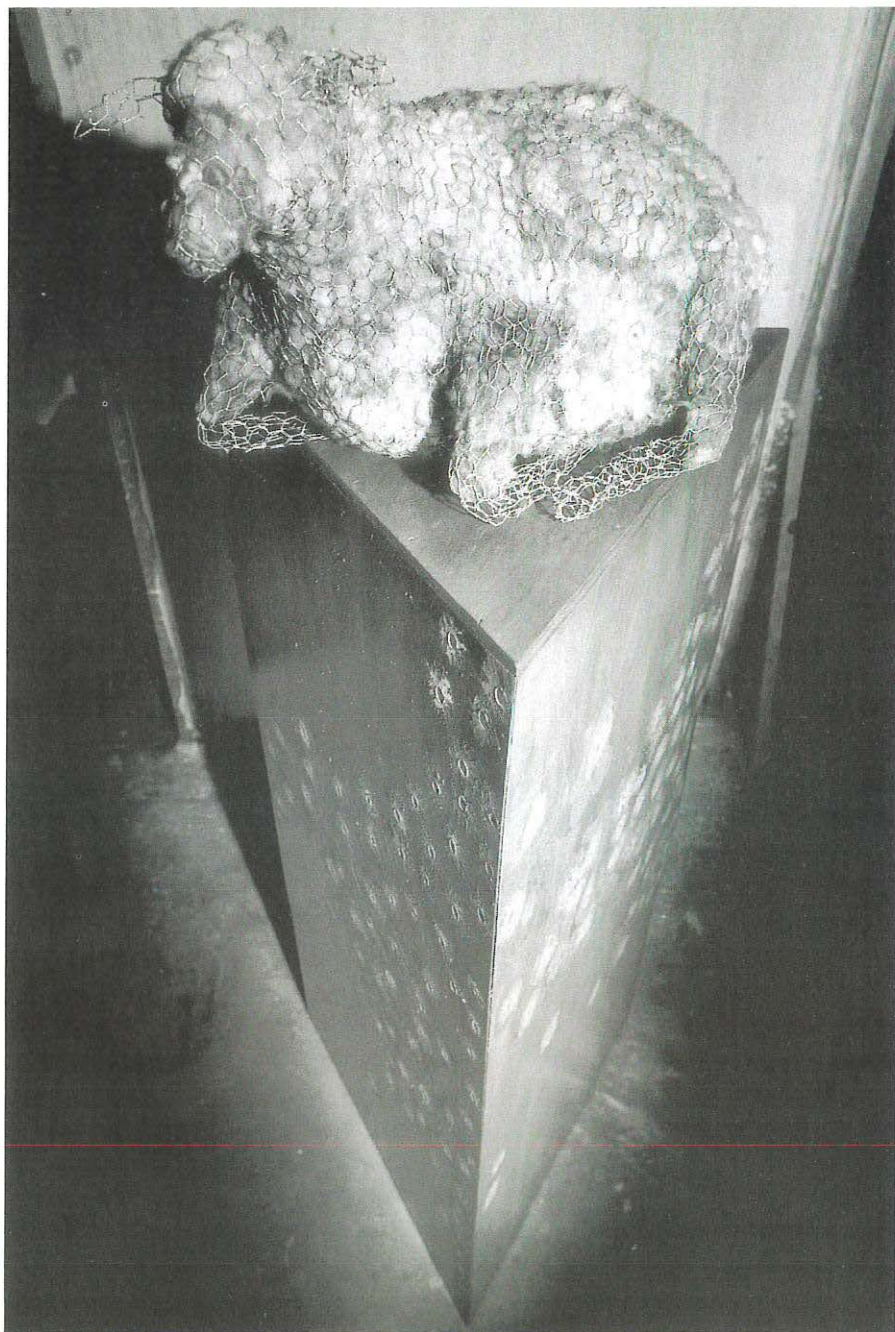
Præsten, hvis navn jeg ikke for min død kan komme i tanker om, var pensioneret fra et kald i det Telemark hvortil Notodden ifølge sine brochurer danner porten. En af landsdelens stavkirker havde runget af hans versioner af Guds ord, men var derpå brændt hvorefter præsten af lutter gruelse havde ladet sig pensionere og nu boede i tre småhuse sammen med sin chauffør, bemeldte Henriksen, og en Chevrolet fra før anden verdenskrig. Husene oplystes og opvarmedes af store, kugleformede petroleumslamper, også garagen og pumpen og et majestætisk, klinkbygget toilet.

Da jeg ankom den pågældende søndag ved

15-tiden modtoges jeg på trappen til det største af de sorttjærede huse af præsten selv, en smuk, hvidhåret mand som eftertrykkeligt lignede Henrik Ibsen med en Bjørnstjerne Bjørnsonsk statur og dertil var bebyrdet med den særprægede sopran naturen ofte udstyrer høje nordmænd med.

Mens vi inde i stuen samtalede om danske forhold rumsterede Henriksen i køkkenet. Præsten ville vide alt om vort hjemlige kleresi og da mit kendskab desangående var minimalt blev det hurtigt til at jeg så mig nødsaget til at foregive en viden jeg aldeles ikke besad og ofte måtte ty til veritable løgne hvad den godlidende mand dog næppe opdagede. I medfør af min virksomhed som bibliotekar var jeg i vane med at få tillagt en viden jeg ikke havde og at svare i overensstemmelse med denne vildfarelse.

Mod slutningen af vor samtale begyndte Henriksen at dække bordet med skinnende hvide tallerkener, sølvbestik og krystalglas. Vi skulle spise dansk, fik jeg at vide. Det viste sig at være stegte kyllinger og hvide kartofler med næsten klar sovs, syltede multebær, og i krystalglassene en sær, mørk væske som jeg ikke mente at kunne huske fra Danmark og

Jo ældre får des tykkere uld
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

ALLE LIGNELSER HALTER

Af Jan Lindhardt

Den umiddelbare og lidt trivielle betydning af dette meget sandfærdige ordsprog er, at et billede kun er et billede og ikke indeholder hele virkeligheden. Problemet er hvor meget af virkeligheden man kan se uden billeder.

Billeder og lignelser bruger man når man a) gerne vil forklare noget for børn eller folk uden særlige forudsætninger. Man "skærer det ud i pap" eller "bøjer det i neon" og er så pædagogisk som overhovedet muligt. Eller b) man bruger lignelser fordi man ikke kan andet. Det er ikke muligt at udtrykke sagen ligefremt, heller ikke for een selv og slet ikke for andre, og derfor griber man til lignelser. Der er nogle lignelser der er nødvendige.

Der er naturligvis en glidende overgang mellem a) og b). Jeg elsker dig så højt, at jeg vil bringe månen ned til dig, siger den unge mand til pigen på bænken ved siden af sig. Han siger ikke bare at han elsker pigen meget, men bruger en sammenligning. Kunne han ikke blot have sagt "meget"? - eller som den unge århusianer ville have sagt: "Jeg elsker dig eddermame" (dette kraftudtryk rummer dog også en hel lignelse). Jo, selvfølgelig kunne han have udtrykt sig ligefremt - med den risiko, at pigen havde syntes, at

han var en kedelig fyr, der måske slet ikke elskede hende.

Men selvfølgelig halter den unge mands lignelse. For det første er den urealistisk: han kan jo ikke tage månen ned, ligegyldigt, hvor højt han elsker pigen. En professor der arbejdede med billedsprog, foreslog derfor at man holdt sig til noget mere realistisk. Den unge mand kunne have sagt, at han elskede pigen så højt, at han ville lade trække en tand ud for hendes skyld. Eventuelt uden bedøvelse!

For det andet er lignelsen jo indholdsmæssigt vrøvl. Hvad i alverden skulle pigen stille op med månen, hvis hun virkelig fik den? Men trods alle disse indvendinger er det ikke umuligt, at lignelsen har virket efter sin hensigt: at gøre det forståeligt for pigen, hvor højt han elsker hende.

Dette er en vigtig pointe ved lignelser: de er på sin vis alle vrøvl, men de kan godt virke alligevel. Normalt leder ordet "lignelse" hen på Jesu billedsprog om hvilket der er skrevet litteratur nok til at fylde et helt bibliotek. Det slående ved disse lignelser er jo, at de egentlig alle er meningsløse. Når eet får er blevet væk, så forlader den gode hyrde de 99 for at lede efter det ene. Vel gør han ej. Ingen

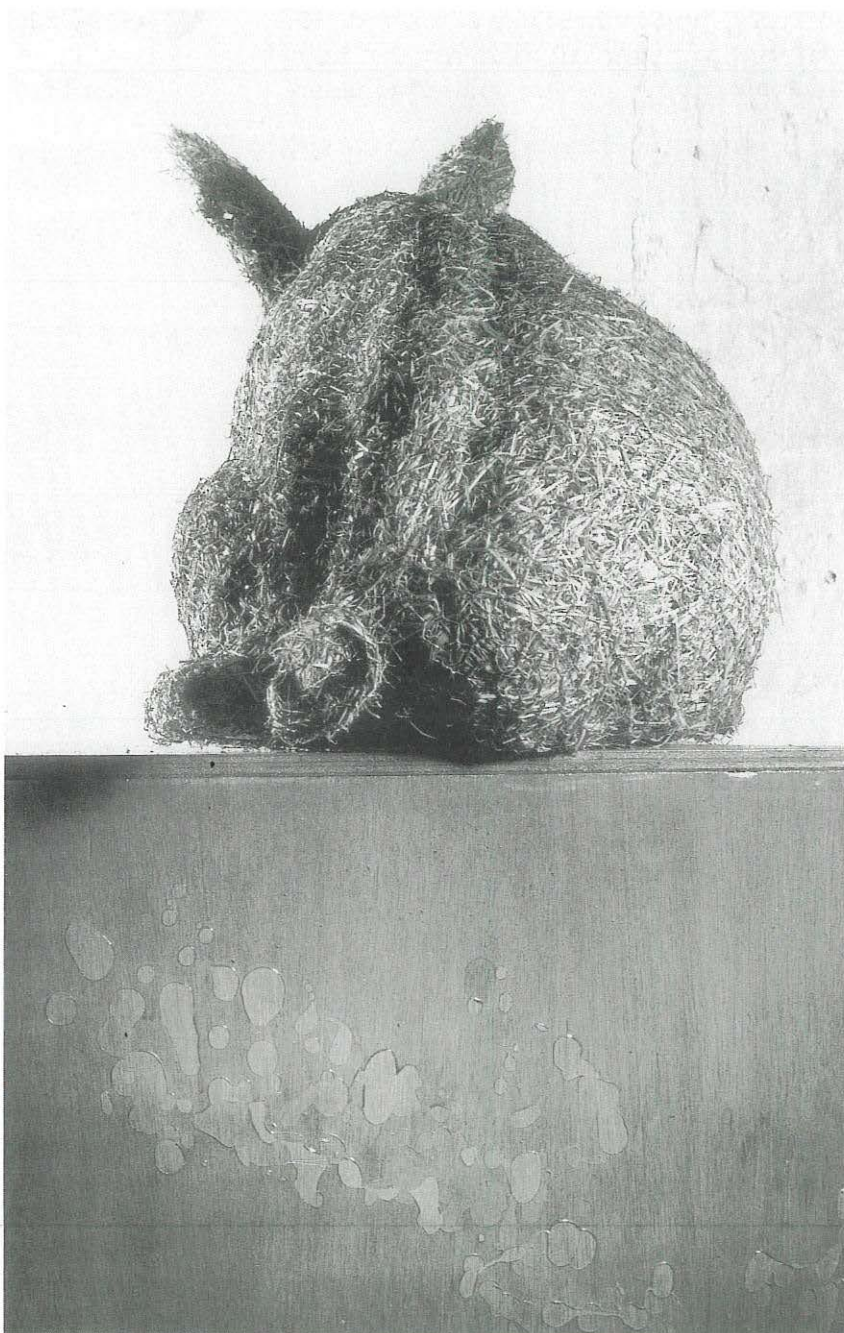
ansvarlig hyrde vil risikere at miste de 99, blot for finde et enkelt vildfarende får. Lignelsen om den fortabte søn skildrer en faderskikkelse, som er vanskelig at tage alvorlig. På trods af at sønnen har ødt alt bort, så er faderen parat til at lade ham få chancen igen. Sådan går det jo ikke i det virkelige liv. Eller den måske mest vanvittige af alle Jesu lignelser: arbejderne i vingården, hvor arbejdere bliver hyret dagen igennem og derfor arbejder i meget forskellig tid, men alligevel får den samme løn, blot fordi det var aftalt sådan med hver enkelt. Ingen virkelig arbejdsgiver vil komme af sted med et så grelt eksempel på lige løn for ulige arbejde.

Når man derfor siger at alle lignelser halter, er det egentlig for lidt. De fleste virksomme lignelser er som regel urealistiske, ved siden af, og meningsløse. Det er derfor ikke så mærkeligt at de halter.

Men skulle vi så ikke hellere sige sandheden som den er istedet for alle disse omsvøb? Det er en gammel drøm i europæisk idehistorie, lige fra Francis Bacon i renæssancen til logisk empirisme i dette århundrede. Mange forsøg har været gjort på at gøre tingene rationelle og entydige. Som regel ikke af digtere, med Per Højlund som en markant undtagelse, - men man kan jo altid mistænke ham for at have et glimt i øjet og en lignelse i ærmet.

Sagen er jo den, at det er umuligt at undvære billedsprog. Alternativet til at halte er jo her ikke at gå eller løbe, men at sidde lammet til det sted, hvor man nu engang er. Halte er det hurtigste vi kan gøre os håb om at bevæge os. Vi kunne ikke udtrykke noget som helst af det, som er vigtigt for os, hvis vi ikke greb til sprogets muligheder for at lave lignel-

ser, billeder, metaforer etc. Kort sagt for at fylde os med løgn. Og det er jo det sørgelige vilkår her i denne verdens jammerdal: at sandheden er fuld af løgn. Og hvis man benægter det, så lyver man først rigtigt slemt.

Det er ikke borte det man giver til svin
Foto: EXPOSURE/Jesper Hyllemose

BIDRAGYDERE

IVER KJÆR, f. 1938, cand.mag., administrator for Det danske Sprog- og Litteraturselskab; har sammen med Bengt Holbek udgivet *Ordsprog i Danmark* (1969); udgiver sammen med John Kousgård Sørensen *Danmarks gamle Ordsprog I-VIII*. Akademiske hovedinteresser: ordsprog, runer, nordisk mytologi og dansk emigrantsprog i USA.

JOHN KOUSGÅRD SØRENSEN, f. 1925, dr.phil., siden 1969 professor i dansk sprog ved Institut for Navneforskning, Københavns Universitet; udgiver sammen med Iver Kjær *Danmarks gamle Ordsprog I-VIII*.

INGE LISE PEDERSEN, f. 1939, cand.mag., lektor ved Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet; har i de senere år arbejdet med sociolingvistik med emner som dialektudtynding på Fyn, talesprogsvariation i København og forholdet mellem køn og sprog.

ELSE MARIE KOFOD, f. 1951 cand.mag. i dansk og folkloristik, bibliotekar ved Dansk Folkemindesamling; har skrevet *Evald Tang Kristensens syn på folkeminderne*, Dansk Folke-

mindesamling (1984); *De vilde svaner og andre folkeeventyr* (1989); *Fra degn til egnshistoriker* (1992).

SØREN PETER HANSEN, f. 1950, cand.mag. i dansk og kunsthistorie; adjunkt ved Amtsgymnasiet i Roskilde; bøger og artikler om Bellman og Strindberg.

PEDER SKYUM-NIELSEN, f. 1948, ph.d. i anvendt sprogvidenskab og dr.phil. i dansk og retorik; lektor i dansk og retorik ved Danmarks Lærerhøjskole. Disputats (1992): *Fyndord*. En undersøgelse af ældre og yngre danskeres aktuelle kendskab til ordsprog er offentliggjort i udstillingens Idékatalog til skolebrug.

BERTEL HAARDER, f. 1944, cand.scient.pol., undervisnings- og forskningsminister 1982-93; medlem af Folketinget for Venstre; har bl.a. skrevet *Midt i en klynketid* (1980); *Nyliberalismen* (1982); *Slip friheden løs* (1990)

PER HØJHOLT, f. 1928 i Esbjerg. Uddannet bibliotekar. Siden 1965 levet som forfatter. Udgivet *Digte* 1963-79 (1982); *Lynmuseet* og

andre blindgyder (1982); *Salamanderen og andre blindgyder* (1986); *Hundekunstneren og andre blindgyder* (1988); seneste digtsamling: *Det gentagnes musik* (1989)

JAN LINDHARDT, f. 1938, dr.theol., docent i teologi ved Århus Universitet; har blandt andet skrevet om retorik, renæssancehumanisme og Martin Luther, senest *Tale og skrift. To kulturer* (1989 og 1991); *Mellem Djævel og Gud. Martin Luther* (1991)

* * *

HENRIK BLICHER, f. 1960, mag.art., kandidatstipendiat ved Institut for nordisk Filologi, Københavns Universitet; forbereder udgivelse af Schack Staffeldts lyrik; har bidraget til udstillingens idékatalog til skolebrug med artiklen: "Den vel optugtede Griis - om fabler og ordsprog".

KIT KJÆRBYE, f. 1955, uddannet på Kunstakademiet i København 1972-78, deltaget i flere censurerede udstillinger. Siden 1989 arbejdet sammen med Susanne Holck. s.d.

SUSANNE HOLCK, f. 1960, autodidakt billedhugger. Har deltaget i flere censurerede udstillinger; har siden 1989 arbejdet sammen med Kit Kjærbye på udstillingsprojekter med tematisk indhold og ofte i samarbejde med andre faggrupper. Senest med temaer som "Flagermus" og "Sagn og myter".

Udgivet i anledning af udstillingen:
Den blinde høne - og andre ordsprog

©RUNDETÅRNS FORLAG
1150 København K
Tlf. 33 93 66 60

ISBN 87-88714-13-6